شاھہ جي رسالي جو مطالعو

مصنف

مولانا دين محمد وفائي

ثقافت کاتو، حکومت سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

ڪيو مطالع مون، ڦو جو ورق وصال جو،
تنهن ۾ تون ئي تون، ٻي لات نه لحظي جيتري.
"شاهه"

شاهه جي رسالي جو مطالعو

مصنف:
مولانا دين محمد وفائي رحه

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
ڪراچي- 2012ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڇپائيندڙ جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: شاھ جي رسالي جو مطالعو
مصنف: مولانا دين محمد وفائي رحہ
پھريون ڇاپو: 1962ع
ٻيون ڇاپو: 1976ع
ٽيون ڇاپو: 1991ع
چوٿون ڇاپو: 2012ع
ڇپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
ڇپائيندڙ: عبدالعزيز عقيلي سيڪريٽري ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

قيمت: 150/- روپيا

ملڻ جو هنڌ:
ثقافت کاتو ڪتاب گھر
سامهون ايم.پي.اي هاسٽل، سر غلام حسين هدايت الله روڊ،
ڪراچي- 74400، سنڌ
فون: 021-99206073

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

فھرست

پبلشر جو نوٽ 5

ٻہ اکر 7

ڪتاب جي سال جو قطعہ تاريخ 12

علي نواز وفائي طرفان 13

پيش لفظ 16

مولانا دين محمد وفائي مرحوم 30

قطعہ تاريخ ـ وفات 38

مولانا دين محمد وفائي 41

فصل پهريون

شاھہ صاحب جي وقت ۾ سنڌ انقلابي حالت 45

فصل ٻيون

شاھہ صاحب جي وقت ۾ سنڌ وارن جي رهڻي ۽ گذراني حالت 53

فصل ٽيون

سنڌ ۾ اميري ۽ غريبي 70

فصل چوٿون

سنڌ جا پکي 87

فصل پنجون

سنڌ جا ڪي ٻيا جانور 100

فصل ڇهون

شاھہ جو ڪلام ڪيئن گڏ ڪيو ويو؟ 108

فصل ستون

رسالي ۾ ڌاريون ڪلام 122

قلم ـ تاريخ 130

مولانا بابت عالمن ۽ اديبن جا رايا 131

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

پبلشر جو نوٽ

شاهه عبداللطيف ڀٽائي سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن، سنڌ جي روايتن ۽ ثقافت، تاريخ ۽ جاگرافي، سنڌ جي لوڪ ادب ۽ ٻولي جي امرتا لاءِ جيڪي اڻ مٽ نقش ڇڏيا آهن، هن ڪتاب ۾ مولانا دين محمد وفائي انهن کي نروار ڪيو آهي. مولانا وفائي هن ڪتاب کان اڳ ۾ "لطف اللطيف" لکيو هو ۽ ان ۾ شاهه جي شاعريءَ جي اسرارن جي جيڪا سٽاءُ هُن بيان ڪئي آهي، تنهن سان شاهه فهميءَ بابت ڪيترين ڳالهين سامهون آيون. هن ڪتاب ۾ مولانا وفائي شاهه صاحب جي وقت ۾ سنڌ جون حالتون، سنڌ وارن جي رهڻي ڪهڻي ۽ گذراني جي حالت، ان وقت جي سنڌ ۾ اميري غريبي وغيره جو تذڪرو ڪيو آهي. شاهه جي دور جي حالتن تي سڀ کان پهريائين تحقيقي ڪم ايڇ ٽي سورلي جو منظر تي آيو هو. جيڪو هن پنهنجي پي ايڇ ڊي ٿيسز Shah Abdul Latif of Bhitt ۾ بيحد تحقيقي انداز سان بيان ڪيو هو. ڏيهي محققن ۾ مولانا دين محمد وفائي کي اهو اعزاز حاصل ٿيو ته هُن شاهه جي دور جي حالتن تي قلم کنيو ۽ بقول پير حسام الدين راشدي جي ته "مولانا وفائي جيتريقدر ۽ جيڪي ڪجهه لکي ڇڏي ويو آهي، اهو نه نقط پنهنجو مٽ پاڻ ۽ سنڌي ادب لاءِ هڪ غنيمت آهي، پر ان کان وڌ هيءَ ته انهيءَ ڪتاب لکڻ سان موجوده ۽ آئنده لکندڙن جي لاءِ مولانا وفائي هڪ نئون رستو کولي ويو آهي ۽ هڪ نرالي شاهراهه ڏيکاري ويو آهي."

ثقافت کاتي، حڪومت سنڌ طرفان هن دور ۾ مختلف ڪتابن سان گڏ خاص ڪري سنڌ شناسيءَ تي ڪيترائي شاهڪار ڪتاب ڇپيا ويا آهن. ۽ کاتي شاهه لطيف جي ڪتابن جي ڇپائيءَ کي هميشه ترجيح تي رکيو آهي. هيءَ هڪ حقيقت آهي ته ثقافت کاتي جي وزير محترم سسئي پليجو جي هدايتن تي پورين ساڍن ڇهن سالن ۾ 190 کان وڌيڪ ڪتابن جي اشاعت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪئي وئي ۽ ان ۾ لطيفيات جي ڪيترن ئي نون ۽ اهم ڪتابن کي ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي. شاهہ جي هن 269 هين عرس جي موقعي تي لطيفيات جي موضوع تي هڪ درجن کان وڌيڪ نون ۽ پيهر ڪتابن کي ڇپايو پيو وڃي. جيڪا لطيف جي سيني چاهيندڙن جي لاءِ خوشيءَ جي ڳالهہ آهي. ڪتابن جي ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، ڊائريڪٽر جنرل ڪلچر لڳاتار هر مرحلي تي ڪوششون وٺندو رهيو آهي سي ساراهڻ جوڳيون آهن.

اسان کي اميد آهي تہ هن ڪتاب "شاهہ جي رسالي جو مطالعو" جي پيهر ڇپائي، سنڌ جي ماڻهن خاص طور تي نوجوانن جي لاءِ شاهہ فهميءَ جو وڏو سرچشمو ثابت ٿيندو ۽ شاهہ لطيف جي سيني عاشقن جون ايڪون اجهائيندو.

23 ڊسمبر 2012

عبدالعزيز عقيلي
سيڪريٽري
ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

جيئي سنڌ جيئي سنڌي بولي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

پاڙاڪر

ٻيو ڇاپو

جڏهن ته حقيقي مالڪ واحد ذوالجلال جي حمد ۽ ثنا لاءِ ڪمزور انسان جي دل خواهش ڪندي آهي، تڏهن ڪيس سواءِ حيرت ۽ حسرت جي ڪجهه به نصيب نه ٿيندو آهي. اها ذات پاڪ لامحدود، انسان جي گوشت ۽ پوست واري فهم ۽ فراست ڪان ايترو ۽ ايڏو بلند ۽ بالا آهي، جتي انساني عقل جي پرواز ڪيترو ۽ ڪيڏو به بلندي تي پهچي ته به ڪيس ظاهر تجلي جي ديدار ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به سمجهه ۽ سوچ، هوش ۽ عقل ۾ نه اچي سگهندو ۽ اها آهي انسان جي سمجهه، فلسفي ۽ پروڙ جي انتهائي ڪماليت.

حقيقت ۾ مالڪ ذوالجلال جي حمد ۽ ثنا جي اصلي حقيقت تائين پهچڻ ڪان عاجزي ڏيکارڻ ئي، هڪ انسان جو ڪمال، حمد ۽ ثنا آهي. الله تعالىٰ پنهنجن عاجز ٻانهن کي سندن سمجهه ۽ پروڙ پٽاندڙ صرف هيتري ئي تعليم ڏيڻ فرمائي آهي ته "الحمد الله رب العالمين" سيڪا ساراهه حقيقي معبود کي جڳائي ٿي، جو جهانن جو پالڻهار آهي.

آئون اڄ انهيءَ پالڻهار جي حمد و ثنا سان قلم جي زبان کي تازو ڪري رهيو آهيان، جنهن جي فضل ۽ ٻاجهه ۽ بي انتها ڪرم سان جناب والد سائينءَ جو ڪتاب "شاهه جي رسالي جو مطالعو" پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيو آهيان.

اسان جي سائي ستابي ۽ سباجهڙي سنڌ ديس ۾ جيڪو ٻولي کي ٻوساٽڻ جو سيلاب شروع ٿيو آهي، تنهن مان اهو انديشو امڪان ۽ گمان ڪڍيو وڃي ٿو ته سنڌي ٻولي، سنڌي تهذيب، سنڌي مروت ۽ محبت، سنڌي رهڻي ڪهڻي ۽ سنڌي پل ماٺيپائي گويا سنڌ جي سونياڻه ديس جي هر هڪ شيءِ اڳتي هلي فنا ٿي ويندي، ڪن نعرو بلند ڪيو آهي ته سنڌي ٻولي کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

بچايو! ڪي چون ٿا تہ سنڌي ٻولي جي حفاظت ڪريو! ڪي چون ٿا تہ سنڌي سپيتا جا رکوال ٿيو! ۽ سنڌي سکو سنڌي لکو سنڌي ڳالهايو ۽ سنڌي پڙهو وغيره وغيره.

اهي صرف ڪن جذباتي ماڻهن پنهنجي سستي شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ نعرا بلند ڪيا ۽ ڪندا رهن ٿا. مگر اڄ ڏينهن تائين انهن ڪو بہ عملي ڪم نہ ڪيو آهي. جو تہ سنڌي اديب ۽ عالم ۽ علمي محافظ. زبان جي جنهن رنگ ۽ ڍنگ، رفتار ۽ گفتار سان خدمت ڪندا رهن ٿا. تنهن کان هر هڪ ماڻهو بخوبي واقف آهي.

سنڌ ۾ هن وقت ڪا بہ اهڙي ادبي يا علمي جماعت يا ادارو ڪو نہ آهي. جيڪو بنا ڪنهن نام نمود يا شهرت جي مخلصانہ نموني ۾ زبان جي صحيح معنيٰ ۾ خدمت ڪري

باشعور بيدار ۽ باوقار قومن جو صحيح سرمايو ان جا اعليٰ اديب. عالم، فاضل، محقق، اهلِ قلم، مفڪر، دانشور، انقلابي شاعر ۽ بيباڪ صحافي هوندا آهن. انهن جي قدر ۽ قيمت جو ڪو بہ ڪاٿو ڪٿي ڪو نہ سگهبو آهي. اهي بي بها موتي هر دؤر ۾ پنهنجا جرڪيدار جوهر ڏيکاريندا رهندا آهن.

اسان جي سڪي ستابي ۽ سرسبز سنڌ اهڙن جواهرن سان هميشہ جرڪندي رهندي آهي.

هونئن بہ سنڌ صوفين، صالحن، ولين، اصحابن، اوليائن، پيرن، فقيرن، درويشن ۽ دردمندن، فقيهن ۽ فقرائن، قطبن ۽ قلندرن، سادات، عالمن ۽ علمائن، مخدومن ۽ محدثن، اهل فڪر، اهل علم، فاضلن ۽ فياضن، سخن سنج ۽ سخت فهم، سياڻن، سمجهدارن ۽ سگهڙن، مهمان نوازن ۽ مروت ڪندڙن سنون سڌن سڀاجهڙن جو ديس آهي.

زماني جي ناقدري ڪري، هر خوشامد پسند ۽ طاقت جي پوڄا ڪندڙ بي شعور قوم وٽ صحيح عالم، اديبن ۽ ماحول ۽ معاشري جي نقاشن، شاعرن ۽ بيباڪ صحافين جو قدر ۽ قيمت ڪا نہ هوندي آهي. پر انهن عظيم شخصيتن جو نالو تاريخ جا مؤرخ ئي قلمبند ڪندا رهندا آهن.

اسان جي سنڌ ۾ انهن دانشورن ۽ دانائن ڏانهن ڪڏهن بہ ڪنهن تہ جو ڌيان نہ ڏريو ويو هيو ۽ نہ آهي، ان جو باوجود بہ اهي علم ادب، تاريخ ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

تحقيق جا رهنما ۽ رهبر پنهنجي لياقت ۽ طاقت آهر ڪم ڪندا رهيا.

زنده قومون تڏهن زنده رهي سگهن ٿيون جڏهن هنن جي زبان زنده آهي. جو ته زندگي ادب آهي ۽ ادب زندگي، قومون زبان سان زنده آهن. ادب ۽ زبان قوم جو آئينو آهي، جنهن مان قومن جو جمال ۽ حسن، خدوخال، ادب ۽ علم، لياقت ۽ قابليت، نزاڪت، نفاست ۽ لطافت، ارادي جي مضبوطي ۽ مستقل مزاجي، حق جي حمايت ۽ باطل جي مخالفت، حق گوئي ۽ حق رسي، راستبازي، تحمل ۽ بردباري، همت ۽ حوصلي، محنت ۽ مزدوري، محبت ۽ مروت، شان، شجاعت ۽ مردانگي، خوش اخلاقي ۽ خوش ڪلامي، نياز نوڙت ۽ نهٺائي، ايثار ۽ قرباني، بي ڊپائي ۽ بي ريائي، فراخ دلي، فياضي ۽ رحم دلي، علم ۽ هنر، عقل ۽ حڪمت، فهم ۽ فراست، سچائي ۽ پاڪائي، مظلوم جي مدد ۽ ظالم جو مقابلو، ايمانداري ۽ ديانتداري، عدل ۽ انصاف، امن ۽ آزادي، رعايت ۽ رواداري، ڪفايت ۽ قناعت، غريب پروري ۽ غريب نوازي، شرافت ۽ شائستگي، شيرين گفتار ۽ نيڪ رفتار وغيره ذسڻ ۽ پسڻ ۾ ايندي رهندي.

تاريخ شاهد آهي ته ڪنهن به قوم کي ختم ڪرڻ جو بهترين طريقو اهو آهي ته ان قوم جي ٻولي کي ختم ڪجي، ڇاڪاڻ ته اها ٻولي ئي آهي، جنهن سان قومن جا اعليٰ جرڪيدار جوهر ظاهر ٿي پوندا آهن.

تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملندا ته ڪنهن به فاتح قوم پوري طرح سان مفتوح قوم تي قابض ٿيڻ لاءِ پهرين ان قوم جي ٻوليءَ کي ختم ڪري ڇڏيو.

اسان جي عوام جي جهالت، اهلِ ذوق جي قلت، قدردانن جي ڪمي ۽ سرمائيدارن جي بي توجهي ڪري به زبان ۽ ادب کي ڪاپاري ڌڪ لڳو آهي. ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن جي اها حالت آهي ته اخبارن ۾ جتيون ويڙهيندا يا ماني ڍڪي سفر جا سانباها ڪندا آهيون. افسوس! صد افسوس! جنهن قوم جي ذهنيت ان حد تائين پهتل هجي ته ان قوم جو علاج ڇا ٿي سگهي ٿو!

انهن مٿين حالتن ڪري اسان ۾ بلڪل گهٽ مصنف يا لکندڙ پيدا ٿين ٿا، پر جيڪڏهن ڪو مصنف يا اديب آهي ته به ان کي هي جرئت ڪا نه ٿي ٿئي، جو هر ڪو ڪتاب ڇپائي سگهي، جو ته ڇپجڻ کان پوءِ ڪاپي جي اميد ئي ڪا نه هوندس پوءِ ڇو ويهي رپيا سيڙائي؟ هوڏانهن بين زبانن ۾ سون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

جي تعداد ۾ ڪتاب هزارين جلدن ۾ پڌرا ٿيندا رهن ٿا ۽ اک ڇنڀ ڪجهي وڃن ٿا. جنهن ڪري لکندڙن کي وري ڇپائڻ جو حوصلو ٿيندو رهي ٿو ۽ ديکا ديکيءَ ۾ ڪيا نوان لکندڙ بہ پيدا ٿيندا رهن ٿا.

ڪتابن ڇپائڻ جي ڪم ۾ مون کي پنهنجو تلخ تجربو ۽ ذاتي آزمودو آهي، پر تڏهن بہ حالتون اجا مايوسي جهڙيون نہ آهن. معياري سنڌي ڪتابن لاءِ قدردان پيدا ٿي سگهن ٿا. جناب والد سائين جو ڪتاب "لطف اللطيف" ڪافي ڏوڪڙن ۽ ڪشالن ڪيڻ کان پوءِ جڏهن ڇپجي تيار ٿي ماڻهن جي هٿن تائين پهتو تڏهن هن نادر ۽ تاريخي ڪتاب پنهنجي لاءِ ڪافي قدردان پيدا ڪيا ۽ ڳچ حصو بي-اي-آنرس جي شاگردن ۽ ٽريننگ ڪاليج جي سنڌي ماسترن جي ڪورس ۾ هجڻ سبب نيڪال ٿي ويو رهيل سهيل نسخا سنڌي ادب جا ڄاڻو هٿئون هٿ کڻندا رهيا.

لطف اللطيف جي شايع ٿيڻ کان پوءِ جڏهن "شاهہ جي رسالي جو مطالعو" جي شايع ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو تڏهن سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن مان خطن پوئتان خط اچڻ شروع ٿيا تہ اهڙي تاريخي تحفي کي جلد ڇپارائي. سنڌ جي عوام جو شوق دامنگير هو.

نيٺ سنڌ مان ڪيترن سڄڻن ۽ قدردانن ۽ علم دوستن جي همت ۽ حوصلي افزائي تي ۽ ڪتاب جي ڇپائي جو ڪم شروع ڪري ڏنو ويو ۽ "شاهہ جي رسالي جو مطالعو" کي ڇپرائي سنڌ جي علم نواز ۽ ادب پرورن جي هٿن تائين پهچايو ويو. هي علمي، ادبي ۽ تحقيقي ڪتاب هٿئون هٿ نيڪال ٿي ويو گويا دڪانن ۽ مارڪيٽ ۾ ملڻ ناممڪن ٿي پيو. جنهن ڪري سنڌي ادب جي سڄڻن انهيءَ ڪتاب کي دوباره شايع ڪرڻ لاءِ خط لکڻ شروع ڪيا. جنهن ڪري هي ٽيون دفعو بہ هزار ڪاپيون ڇپرائي اوهان جي هٿن تائين پهچايون ويون.

"لطف اللطيف" وانگر هي ڪتاب بہ سنڌي ادب ۾ هڪ بي بها اضافو ثابت ٿيو آهي. ڪتاب جي پڙهڻ سان ئي قدردان قدر ۽ قيمت ڪٿي سگهندا.

مون کي اميد نہ بلڪ يقين آهي تہ سنڌي علم ۽ ادب جا پارکو ۽ ڄاڻو ڪتاب جي هن ڇاپي جو بہ اڳيئين ڇاپي وانگر قدر ڪندا.

جناب والد صاحب جن ڪيترائي ڪتاب لکي ڇڏيا آهن. پر افسوس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

جو انهن جي اشاعت لاءِ اجا مون ۾ ايتري مالي طاقت نہ آهي، جو انهن بيش بها ڪتابن کي جلد شايع ڪرائي سگهان.

هن موتمار ۽ هوشربا مهانگائي ڪري، هر هڪ شيءِ جو اگهہ ۽ قيمت آسمان تائين پهتل آهي. خاص ڪري ڪاغذ جي تلت ۽ ڪمي اسان جي ملڪ ۾ سڀ ڪان اڳتي ۽ اگيري آهي. انهيءَ جي باوجود الله تعاليٰ ۾ اميد رکي هن ڪتاب کي علم نواز ۽ ادب پرورن جي هٿن تائين پهچايو ويو آهي.

رب تعاليٰ گهريو تہ سمورا ڪتاب آهستي آهستي ڇپايا ويندا. منهنجو ڪم آهي محنت ۽ ڪوشش ڪرڻ. ڪم کي توڙ تائين پهچائڻ آهي قدرت جي هٿ وس: والله المستعان.

آخر ۾ "مطالع" جي مطالع ڪندڙن صاحبن کي عرض ڪندس تہ دعاءِ خير سان ياد ڪندا رهندا. جيئن الله تعاليٰ توفيق بخشي ۽ همت ۽ حوصلو ڏئي تہ جناب والد سائين جا بيا نادر ڪتاب بہ شايع ڪندو رهان.

خادم العلم
علي نواز وفائي
ايڊيٽر "آزاد"
وفائي پرنٽنگ پريس.
پاڪستان چوڪ. ڪراچي

9-7-1975ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪتاب جي سال جو قطعه تاريخ

احمد خان "آصف" مصراڻي

طبع ٿيو تحفو وفائيءَ° جو خدا جي فضل سان،
هن ۾ آهي پٽ ڌڻيءَ جو فلسفو ذڪر و بيان.
ٿيو نواز° آهي، مبارڪ باد جو اڄ مستحق،
جنهن جوان همت ڪئي، تصنيف والد جي عيان.
هيءَ نئين تصنيف آهه بعد از "لطف اللطيف"°
درج جنهن ۾ ٿيا نرالي نوع سان نڪتا نوان.
هر اکر، هر لفظ هر نقطو ٿيو موتي مثال،
سيڪا ست تي سلڪِ گوهر، ناهه ان ۾ ڪو گمان.
"باب" هر موتيو گلاب ۽ "فصل" هر هڪ عطرِ بيز،
هي صحيفو آهي ٿيو علم و ادب جو گلستان.
عيسوي سن خير سان اوڻويهه سؤ ٻاهٺ ٿيو
1962
جنهن ۾ آصف تي ويو شايع هي عمدو ارمغان.

° علامه دين محمد وفائي (رحه).
° محترم علي نواز وفائي.
° مرحوم وفائي (رحه) جي پٽ ڌڻي، بابت لازوال تصنيف.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

علي نواز وفائي طرفان

ٽيون ڇاپو

علمي ۽ ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي، تنقيدي، تبليغي ۽ معياري ۽ معلوماتي ڪتابن تي مهاڳ، منڍ، مقدمو ۽ اکر ۽ پيش لفظ لکڻ ٻـ ڪنهن مشهور ۽ معروف اديبن ۽ عالمن، محققن ۽ ماهرن جو ئي ڪم هوندو آهي. مون جهڙي حقير ۽ فقير کي ڪهڙي ڪل تـ ڪتابن تي ڪيئن ۽ ڪهڙي انداز ۾ قاصر قلم ڪان ڪم وٺبو آهي.

هونئن ٻـ دنيا ۽ دنيا وارن جو دستور آهي تـ هڪ ادا کي ڪرڻ لاءِ ڪيترين ئي ادائن کي ادا ڪرڻو پوندو آهي. تڏهن ئي وڃي ان ادا جي ادا جو اندازو لڳائي سگهبو آهي. جيئن تـ اوهان کي معلوم آهي تـ دنيا ۾ صرف هي اسان جو سرسبز، سکيو ستابو سولو ۽ سٺائو سنڌ جو واحد صوبو آهي، جنهن کي الله تعاليٰ پنهنجين سمورين نعمتن ۽ نوازشن سان ايترو ۽ ايڏو نوازيو آهي، جنهن جو ذڪر ڪهڙي زبان ۽ ڪهڙي قلم سان قلمبند ڪجي. ان کان سواءِ سنڌ، امامن، اوليائن، اصحابن، اڳواڻن، استقبال ڪندڙ آجيان ڪندڙن، آڏرڀاءُ ڪندڙن، استادن، اهل قلم، اهل علم، اهل دل، اهل نظر، ايماندارن، بهادرن، بيباڪن، ٻلارن، ڀاڳ وارن، پيرن، پرسائن، جمال وارن، جلال وارن، جلوي وارن، جوش وارن، جذبي وارن، جگر وارن، جوانن، جوڌن، جان وارن، جانبازن، جهانگيئڙن، جيءَ ۾ جايون ڏيندڙن، حسينن، حسن پرستن، خوش مزاجن، خوشيءَ وارن، خوش ڪندڙن، دانائن، دانشمندن، دانشورن، ديده ورن، دليرن، دلبرن، دهشي وارن، دلنوازن، درويشن، دورانديشن، داد ڏيندڙن، دستگيرن، دعا ڪندڙن، دل وارن، درد وارن، ڏاهن، ڏاڻ وارن، ڏات وارن، ڏوٿيئڙن، زردارن، زورآورن، زميندارن، ڪيڪارينڌڙن، ڪارائيندڙن، فياضن، فراخدلن، فضيلت وارن، فهم وارن، فڪر وارن، سياڻن، سمجهدارن،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سليقي وارن، سڌ وارن، سار سنڀال وارن، سياڻن، سنگت وارن، ساٿيئڙن، سياستدانن، سخن گو سخن سنج، سخن فهم، سخن شناس، سخين، سگهڙن، سنون سڌن، سباجهڙن، سونهن وارن، سوڀيا وارن، سرهاڻ وارن، سانگهيئڙن، سرت وارن، سرتال وارن، شاعرن، شان وارن، شجاعت وارن، ڪامين، ڪرمين، ڪم ڪندڙن، ڪاريگرن، صوفين، صالحن، صداقت وارن، عالمن، علمائن، عاقلن، عقلمندن، لطافت وارن، لطف وارن، لڄ وارن، لحاظ وارن، لوئي وارن، لچڪ وارن، مان وارن، ماروئڙن، مالوندن، مرتبي وارن،مروت وارن، مخدومن، محدثن، مشائخن، معاملي شناسن، معمارن، ماهرن، مهمان نوازن، مقابلو ڪندڙن، معاف ڪندڙن، مرسن، محققن، منصفن، مدبرن، مفڪرن، معززن، مديرن، محبت وارن، نماڻن، نهٺن، نياز وارن، نفاست وارن، نوڙت وارن، وڏن، وڏيرن، وڙ ڪندڙن، واهر ڪندڙن، واپارين ۽ وڻجارن جي سمورين اعليٰ ۽ اوچي خوبين ۽ خاصيتن جي جرڪيدار جوهرن جي جمال ۽ ڪمال جو ڪهڙو ذڪر ڪري ڪهڙو ڪجي.

اسان جي پلاري پٽ ڌڻيءَ پنهنجي ديس سنڌ لاءِ فرمايو آهي ته:

"سنڌي جا ساٿيهه، کهه ڪتوري پائيان."

شاهه صاحب رحه ساٿيهه يعني وطن جي کهه (خاڪ) کي يا مٽيءَ کي مشڪ برابر پاتئيو آهن.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي تي لکيل جڳ مشهور ڪتاب "لطف اللطيف" ۽ "شاهه جي رسالي جو مطالعو" جي ڪتابن جي باري ۾ سنڌ جي مختلف شهرن، جدا جدا ڳوٺن مان خطن پوئتان خط ايندا رهيا ته اهي ٻئي ڪتاب، جيڪي هن وقت ناياب ٿي چڪا آهن، وري شايع ڪري سنڌي زبان جي گهڻگهرن جي هٿن تائين پهچايا وڃن ته بهتر ٿيندو. جيئن ته هن وقت اهو علمي، ادبي، تاريخي ۽ اشاعتي ڪم ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر هيو. ڪجهه وقت ٿيو ته انهن ڪتابن جي شايع ڪرڻ جي باري ۾ سنڌ جي علم نواز ۽ ادب پرور جناب عبدالحميد آخوند صاحب، سيڪريٽري ثقافت ۽ سياحت سان ذڪر ڪيم . جنهن وڏي فراخدليءَ سان واعدو ڪيو ته اهي ٻئي ڪتاب ڏياري موڪليو ته انهن کي جلد شايع ڪيو وڃي ۽ آخوند صاحب ذاتي دلچسپي وٺي انهن ڪتابن کي شايع ڪري اوهان جي هٿن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

تائين پهچايو آهي.

ان کان سواءِ جنهن طور طريقي ۽ سهڻي سليقي سان ثقافت ۽ سياحت وارا علمي ۽ ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي ڪم ڪندا رهن ٿا. ان کان هر هڪ ماڻهو بخوبي باخبر آهي.

مون کي اميد نه بلڪ يقين آهي ته اسان جا نوجوان تاريخي مطالعي جا مشتاق ۽ متوالا ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ قدر ۽ قيمت ڪٿي سگهندا.

آخر ۾ مان ثقافت کاتي وارن کي عرض ڪندس ته شاهه سائين تي اسان جي عالمن، اديبن ۽ محقق جيڪي به معياري، معلوماتي مضمون، مقالا ۽ ڪتاب لکيا آهن، انهن کي ڌسي وائــي چنڊي ڇاڻي شايع ڪندا رهندا ته سنڌي علم ۽ ادب جي وڏي خدمت ٿيندي رهندي

علي نواز وفائي

ڪراچي

تاريخ 15.2.1991

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

پيش لفظ

سواره دي بگذشتي، و ما هنوز از شوق
نهاده روئي بخاکِ سُمِ، سمند تو ايم
نهالِ عمر، زبادِ اجَل، فتاده از پائي
هنوز ما، بهوائي قدِ بلند تو ايم.

1949ع جا پويان پساهر هئا ۽ 1950ع جي اچڻ ۾ پانيان ڪا پهر پاچي جي دير هئي. مولانا دين محمد وفائي مرحوم، سنڌ جي عظيم شاعر لطيف تي هڪ ڪتاب پورو ڪري پيو هٿ ۾ ڪٽي چڪو هو. ڳالهيون ته پيون هلنديون هيون، پر اهو ترڻ تيل لائڻ نه ڏيندو هو ته ڪهڙو ڪتاب لکي چڪو آهي ۽ ڪهڙو رتا هيٺ اٿس. جڏهن ملي تڏهن چڙو ايترو چوي سو به هميشه جي عادت مطابق مخصوص انداز ۾ وڏو ٽهڪ ڏيئي.

"ترسُ! پاڻهي هڪ ڏينهن ڏسندين."

اهوئي زمانو هو جو مولانا نئين ڇاپي لاءِ "الهام الباري" جي تصحيح شروع ڪري ڏني هئي ۽ سنڌ جي قديم مشاهيرن تي پڻ هڪ جامع تذڪرو تيار ڪري رهيو هو. گويا اهي هئا چار علمي ڪم، جن مان ٻه معلوم ۽ ٻه نامعلوم.
"لطف اللطيف" جنهن جو نالو پوءِ معلوم ٿيو پريس ۾ هو. پهرين ڄز جو پروف مولانا پاڻ پڙهي چڪو هو° سنڌي مشاهيرن جي تذڪري جي تڪميل عنقريب ٿيڻ تي هئي. "الهام الباري" وفات کان اڳئين ڏينهن جي شام تي نظرثاني ڪندي سندس هٿ ۾ ڏٺم. باقي رهيو شاهه لطيف تي سندس پيو ڪتاب، انهيءَ جو هڪ نامڪمل فقرو سندس ڪٽ مان نڪتو ئي هو جو قضا جي قلم جي وهڻ وهي ويو. يعني، اجل جو چوبدار پرين سنڌي پار جو پرانو ڪٽي اچي متانئس بيٺا. مولانا سيئي ڪم ڇڏي بوچڻ ڪلهي تي رکي، الله تو آهر چئي رب ڏانهن راهي ٿيو.

° انهيءَ ڪتاب جو ديباچو وفات کان ڇهه (6) ڏينهن اڳ يعني 5 اپريل 1950ع جو لکي پورو ڪيو هئائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

لڏي ويا چڏي، ڪاهي ڏڃ ڏراڙ
نڪا ڪوڪ ڪنڌين ۾ نڪتا تڙ تنوار
ويچارا پنهوار، ڪلندي رات ڪٽي ويا.

اتي پلا ڪنهن جي مجال هئي! ڪنهن دوست يار جي هلندي پچندي هجي ها، ڪنهن جو هٿ پير هلي سگهي ها، چئه اڪ جو ڪو چارو چلي ها ته هوند سندس دامن جا چار ئي پَلوَ جهلي بيهون ها ليڪن:

دل شد مجاور آنجا آڪ جامي
هذا فراق، بيني و بينڪ.

شاهه عبداللطيف رح متعلق اهو پويون ڪتاب هو. "شاهه جو مطالعو" جيڪو اڄ پورن يارهن سالن بعد مرحوم جو جوان سال ۽ جوان همت فرزند، علي نواز وفائي، ايندڙ صفحن ۾ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪري رهيو آهي. مون کي يقين آهي ته هر سنڌي ۽ لعل لطيف سان دلچسپي رکندڙ محب وطن، سنڌ جي انهيءَ پختہ ڪار اهل قلم ۽ دانشمند مؤرخ جي هن آخري سوکڙيءَ ۽ پوئينءَ پيشڪش کي ساهه سان سانڍيندو.
لڏي ويا لوءِ، مون کي اُن جي پٽين وجهڻ پيو
ڪو ڪو ڳڻ تريب جو من انگين اڙيو هوءِ،
هلوا! ته پسون هوءِ، جي آهن ڏنگر ڏهيل پرين جا.

❊❊

جيئن هڪ مؤرخ جي تصنيف پنهنجي دور جي تصوير ٿئي ٿي، تيئن هڪ سچي ۽ صحيح شاعر جو ڪلام پڻ پنهنجي عهد جو آئينو ٿئي ٿو. فرق فقط هيترو آهي ته مورخ سوچي سمجهي، ٺهي ٺڪي، رٿي پهي ۽ گهڙتو ڪري مصنوعي ۽ خارجي محرڪات جي تحت، پنهنجي تاريخ کي تيار ڪري ٿو ۽ شاعر سواءِ ڪنهن سنبت ۽ سبب خاص جي، سواءِ ڪنهن زور ۽ بار يا خارجي اثر ۽ اقتدار جي، پنهنجي ماحول جي سچي پچيءَ هليءَ چليءَ ڪان، اٿيءَ ويٺيءَ ڪان، تيندڙ حق يا ناحق ڪان، هلندڙ طور طريقي، دستور خواهه ريت ۽ رسم ڪان، محض پنهنجي دل جي گجر تي ۽ محض پنهنجي ذاتي مشاهدي تي نطري طرح متاثر ٿي، ڪلام ۾ اُهي اُهي واقعا شعوري يا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

غير شعوري طرح آڻي ڇڏي ٿو جو سندس سچي عهد جي گويا سچي پچي تصوير چٽجي وڃي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو مؤرخ جي لکڻيءَ تي ڌهه دفعا سوچ ڪرڻ لازمي ٿيو پوي ۽ شاعر جي ڪلام مان جيڪي تاريخي ۽ تمدني نڪتا هٿ اچن ٿا. اهي گهڻو ڪري قابل قبول ٿيندا آهن. تنهن ڪري ئي جڏهن ڪنهن به خاص دؤر جي صحيح صورتحال لاءِ مواد ڳولهو پوي ٿو ان وقت نثري مجموعن سان گڏ نظم جو ذخيرو پڻ نظر مان ڪڍڻ لازمي. بلڪ ازحد ضروري ٿيو پوي ٿو.

❊❊

سونهاريءَ سنڌ جي سدا بهار شاعر، شاهه لطيف جي ڪلام ۾ ٻارهينءَ صدي هجريءَ واريءَ سنڌ متعلق، تاريخي تمدني ۽ جغرافيائي مواد ايترو گهڻو ملي ٿو جو جيڪڏهن ان کي منجهانس ويهي سوئجي ته هوند سنڌ جي انهن ٽن ورهين جي تصوير گهڻيءَ حد تائين پنهنجي سچيءَ پچيءَ صورت ۾ اسان جي اڳيان اچي وڃي. پر افسوس آهي جو انهيءَ قسم جي مواد کي شاهه جي رسالي سان گڏ ڪرڻ يا مخصوص انهيءَ نقط نگاهه سان رسالي کي ڏسي ان مان مسالي ڪڍڻ جي ڪوشش، اجا تائين ڪنهن به سنڌيءَ ڪا نه ڪئي آهي[°]، بلڪ شاهه جي زماني جو پس منظر پهريون دفعو جنهن ماڻهوءَ ڏنو اهو مغربي عالم، سورلي هيو جنهن به پنهنجي مواد لاءِ خود شاهه جي ڪلام کي نه بلڪ خارجي ذريعن کي اختيار ۽ استعمال ڪيو.

شاهه جي هم وطنن مان مرحوم مولانا دين محمد وفائي پهريون بزرگ آهي. جنهن خالص تاريخي ۽ تمدني نقط نگاهه سان رسالي جو مطالعو ڪري هڪ مستقل ڪتاب جو بنياد وڌو. جنهن جو نالو مرحوم پاڻ ئي "شاهه جي رسالي جو مطالعو" رکي ويو. اهو خيال به خدا بخشيس، مرحوم کي غالبن انهيءَ ڪري آيو جو سندس ذهن ۽ فڪر، ٺيٺ تاريخي سانچي ۾ ٺهي تيار ٿيا هئا.

❊❊

ڪتاب ۾ جيئن پڙهندڙن پاڻ ڏسندا. مولانا سڀ ڪان پهريان مختصر

° ممڪن آهي انهيءَ ڏس ۾ ڪن صاحبن ڪي مختصر مقالا لکيا هجن. ڪن هندو صاحبن پڻ ڪنهن زماني ۾ ننڍا رسالا لکيا هئا. پر انهن سڀني ۾ تحقيق جي بجاءِ تصور جو دخل زياده آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

طرح "شاهہ جي سنڌ" جو سياسي پسمنظر آٽي. ان ۾ شاهہ جو جيڪو حصو آهي. ان کي ان جي ئي ڪلام مان ڊيڪارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ بہ مُکُ ڳالهيون هي آهن.

1) ٻارهين صديءَ ۾ سياسي طرح سنڌ وڏي ڪوپ ۽ ڏاڍيءَ ڪشمڪش ۾ مبتلا هئي. مغلن جي غلامي جو ڳچيءَ مان ڳٽ نڪتو ئي مس. هتان جي مقامي خاندان سنڌ جي سربراهي ڪندي آزادي ورتي ئي هئي جو مٿان اچي نادر نمودار ٿيو ان کان اجل آجو ڪيو تہ تنڌارايِن اچي مٿان ڪڙڪو ڪيو. هڪ دفعو نہ بلڪ بار بار. گهران رسن تہ سڌو سنڌ ۾. انهيءَ ڪري تہ وڏن چيو:

جڏهن تڏهن سنڌڙي، توکي تندارئون جوکو!

بهرحال. غيرن جي غلاميءَ ۽ ڌارين جي پي دربي ڌڪوئيندڙ ڏاڍاين. شاهہ جي ذهن کي اذيت پهچائي ۽ هن انهيءَ هاجي کان متاثر ٿي. پنهنجي ڪلام ۾ مختلف پيراين ۽ پهلوئن سان "ڌيرن جي ڏاڍ" خلاف جهاد جوتيو ۽ مسلسل غلاميءَ ۾ رهڻ سبب. وطن سان محبت ۽ پنهنجي گردوپيش سان وفادار رهڻ جو احساس. جيڪو صدين کان ستل هو ان کي جنجهوڙي جاڳايو ۽ ڪوشش ڪيائين. جيئن سنڌين کي پنهنجي سماجي روايتن. ريتن ۽ رسمن سان پريت پيدا ٿئي ۽ غلاميءَ سبب سنڌي سماج ۽ رهڻي ڪهڻيءَ تي جيڪي ڌاريا ۽ مصنوعي اثر پيا هئا. انهن جا داغ ڌوئي اسان جي پوتيءَ ۽ پيراهن کي پاڪ ۽ صاف ڪري

2) سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن ۾ مذهبي ڪشمڪش ۽ تعصب ڏاڍو گهڻو پيدا ٿي پيو هو. حضرت مخدوم محمد هاشم عليہ الرحمت جي سخت گير پاليسيءَ. سنڌ اندر عالم سڳورن جو هڪ اهڙو طبقو تيار ڪري ڇڏيو هو جنهن تبليغ اسلام لاءِ گهٽي حد تائين تشدد آميز بلڪ غير اسلامي انداز اختيار ڪيا هئا. جيڪڏهن ڪنهن غير مسلم جي واتان الله. محمد ۽ رسول جو لفظ نڪرندو هو تہ وَر ڏيئي ان کي حلقہ اسلام ۾ داخل فرمائي. يعني مروجہ مخصوص محاوري مطابق "مشرف بہ اسلام" ڪري پنهنجا "تبليغي" فرائض بجا آڻيندا هئا. انهيءَ جو لازمي نتيجو اهو نڪتو جو سندن طور ۽ طريقي ۽ انهيءَ لفظي قند ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ٿير گير مسلمانن کي ڏاڍو هول ۽ حراس پر وجهي ڇڏيو. اهي پاڪ نالا وٺڻ ته درڪنار ۽ بجاءِ خود رهيا، هنن پنهنجي چوٽي ۽ ڌوتيءَ جو خير ۽ تحفظ ان ۾ سمجهيو ته مرڳو اُهي اکر اچارڻ ئي ڇڏي ڏنا. جن مان خطري جو امڪان هجي. چنانچه هين لفظن سان گڏ "رسو" "ل" پنهنجي طرفان وجهي "رسول" بڻائي ڪو ممڻ نه مچائي وجهن. لسان الغيب حضرت حافظ جي چوڻيءَ ظاهري اکين کي اها خبر ڪا نه هئي ته:

همه ڪس طالب يارند، چه هشيار و چه مست
همه جا خانهءِ عشق است، چه مسجد چه ڪنشت
نا اميدم مکن از سابقهءِ لطفءِ ازل
تو چه داني که پس پرده، ڪه خوبست و ڪه زشت.

اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ڪري هو جو اڍائي سون سالن° جي مسلسل تسلط سبب ذهني طرح سنڌ ۾ تنزل ۽ پستي اچي چڪي هئي. آزاد ماحول ۾ دلين اندر جيڪا وسعت ۽ قلب ۾ جيڪا ويڪرائي ۽ ڪشادگي ٿيندي آهي، فڪر ۽ نظر، علم خواهه عمل ۾ جا بلندي ۽ جز رسي، گهرائي ۽ ڳنڀيرتائي، حقيقت پسندي يا دور رسي ٿيندي آهي، سا سڀ ختم ٿي وئي هئي. تنهن ڪري رواداريءَ، برادريءَ ۽ پاڙيسرائپءَ يا هموطنيءَ جا جيڪي انساني ننگ خواهه اسلامي انگ، هڪ آزاد قوم ۾ ٿيڻ گهرجن، اهي سڀ هتان نڪري چڪا هئا ۽ اهو سڄو خلا هو انهيءَ احساس ڪمتريءَ جو پاريل، جيڪا غلاميءَ جي ذلت ۽ پستيءَ جي پيداوار ٿيندي آهي، جنهن جي ڪري غلام قوم جا افراد پنهنجي انهيءَ احساس کي مٽائڻ خاطر، هڪ غير فطري برتريءَ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي مصنوعي ريتون ۽ رستا پيدا ڪندا آهن. جن مان هڪ طريقو اهو پڻ آهي ته مذهبي فروعات تي خواهه مخواهه زور ڏجي، مناظري بازي ڪري هڪٻئي مٿان سبقت ۽ برتري حاصل ڪجي، دين ۾ غير ضروري نمائش ڪري مذهب کان زياده پنهنجي ذاتي پاڪائي ۽ بزرگي جتائجي ۽ تطعي غير اسلامي طريقن جي وسيلي انسانن کي هڪ مذهب جي دائري مان زوريءَ گهلي ٻئي مذهب ۾ داخل ڪري ان تي بگل باجا

° ارغونن کان وٺي مغلن تائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

وڃائي پنهنجي پندار کي آسودگي پهچائجي.

ملڪ اندر انهيءَ ڏڦيڙ وڃهندڙ ۽ دلين جهڙي مٺي ۽ پياري دنيا ۾ ايتري ويڇي وڃهندڙ پاليسيءَ. شاهه جهڙي صاف باطن صوفيءَ ۽ دردي دل رکندڙ انسان کي سخت متاثر ڪيو. شاهه گهريو ٿي ته:

کفر کافر را ودين ديندار را

ذرهء دردِ دلِ عطار را.

سو هن پنهنجي ڪلام اندر مکڻ. ماکيءَ ۽ مصريءَ جي انهيءَ حد تائين پالوٽ ڪري ڇڏي جو ترشي. تلخيءَ. تندي ۽ تيزيءَ جو جيڪو ڏوز غير مسلمان پنهنجي هم وطن ڀائرن هٿان چکي چڪا هئا. اهو يڪلخت مٺ ۽ ميناج ۾ بدلجي ويو ۽ ان جي شيرينيءَ سيني کي ايتري قدر ڪنڊون ۽ کير پياري ڇڏيا جو مولانا جي قول مطابق:

"هندن کي. جو ڪن اچارڻ ڪري مسلمان ٿيڻ تي مجبور ڪيو ويندو هو سي به شاهه صاحب جي ڪلام کي پنهنجو سمجهي. سنڌ ۽ سنڌ وارن کي پنهنجو سمجهڻ لڳا. ويدانت جي رنگ ۾ هندن واتان اسلام جون اهي ڳالهيون چورايون ويون. جي هوند مذهبي ماٺهو سموري ڄمار مٿو ڪپائين. ته به هڪ هندوءَ کان ان جو اقرار ڪرائي نه سگهن.

الله جي هيڪڙائي ۽ رسول جي رسالت جي قبوليت ۽ قرآن شريف جون آيتون شاهه صاحب. هندن جي واتان ان ريت چورائي ٿو. جيئن هڪ مسلمان چوي يا هن جو اقرار ڪري هوڏانهن اهي اقرار جيڪڏهن شاهه جي زماني ۾ ڪنهن مذهبي ماڻهوءَ جي اڳيان ڪو غير مسلمان ڪري ها ته جهٽ مٿس. مسلمان هجڻ جي فتوي ڏيئي، ڪيس مجبور ڪيو وڃي ها ته اٿي اسان جي پڙ ۾ گڏجي رهه.

صوفيانه رنگ سنڌ جي هندن کي ان حد تائين پنهنجي ويجهو آندو جو هو شاهه صاحب جي ٻوليءَ ۾ اهو سڀ ڪجهه چوڻ لڳا. جو هڪ پڪو موحد مسلمان کليءَ دل سان چئي سگهي. ٥

---

٥ ڏسو ڪتاب جو صفحو 11-12 شاهه سائينءَ جي انهيءَ دلڪش ادا ته سين جي دلين کي موهي رکيو ۽ اهوئي سبب ٿيو جي مسلمانن کان وڌ. شاهه جي ڪلام جا پارکو هندن منجهه پيدا ٿيا ۽ پيدا ٿيندا رهن ٿا. سرڳواسي ليلا رام جيٺمل پرسرام ڊاڪٽر گربخشاڻي. لال چند امر ڏنو مل. ڀيرو مل مهر چند. ڪلياڻ آڏواڻي. رام پنجواڻي. فتح چند واسواڻي. پروفيسر جهمٽ مل ۽ ٻين سون هندو مشاهيرن جون خدمتون انهيءَ ڏس ۾ ڪير آهي جو وساري سگهي ٿو؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

انهيءَ مذهبي منافرت ۽ سختيءَ واري پاليسيءَ مان شاهه کي سنڌي وحدت جي ٽٽڻ ۽ ملڪي آزاديءَ جي سلب ٿيڻ جو پڻ وڏي ۾ وڏو امڪان، بلڪ جائز خطرو نظر آيو ٿي. ڪيس اهوئي خيال هو ته انهيءَ قوت ۽ مذهب جي مصنوعي ڏڪيڙ مان افغاني حملہ آورن، جن مغلن جي پڇاڙيءَ بعد ۽ نادر جي خونخواريءَ کان پوءِ هڪ نئينءَ بلا جي مهندان اچي منهن ڪڍيو هو تن جا پير پختا ٿيندا.

انهيءَ مذهبي چيڙڇاڙ جا وڏا مرڪز، انهيءَ زماني ۾، هونئن ته گهڻائي هئا، ليڪن سيني ۾ برک هو ٺٽو جنهن تي صدين کان وٺي ڏارين جون هڪبئي کان ڏار ڪندڙ پاليسيون اثرانداز هيون ۽ ان کان پوءِ هئا مٽياري، هالا ۽ ملاڪاتيار جا شهر. اهي سيئي مرڪز شاهه جي آس پاس هئا. اُتي ٿيندڙ ڪارروائيون رات ڏينهن وينو ڏسندو ۽ پسندو هو. ان کان سواءِ ٺٽي ۾، جتي مخدوم محمد هاشم عليہ الرحمت جو اسڪول قائم هو جنهن مهراڻ جي اڻ ڪٽ موجن ۽ ان ڳاٽو لهرن هوندي بہ سنڌ کي عربي صحرا سمجهي، خدا ڄاڻي ڪهڙي خيال خاطر "هاشمي ڪوزا" ايجاد ڪيا هئا. اتي پڻ شاهه جو گهڻو اچڻ وڃڻ هو. سندس ڪيترا دل گهريا دوست اتي موجود هئا. جن جون دليون نہ فقط وسيع ۽ ويڪريون هيون، بلڪ آئيني وانگر اجريون ۽ ڪير جهڙيون صاف ۽ شفاف هيون، جن تي نڪو هو داغ ۽ نڪو هو ڏبو. انهن جا قلب ايڏا ڪشادا هئا، جيڏو ڪشادو آهي اسان جي ملي محمد جو مذهب. انهيءَ شهر ۾ غيرن سان جيڪو سلوڪ هو سو تہ هوئي، پر خود اتي جي عالمن سڳورن جي مذهبي فروعات تي پنهنجو پاڻ ۾ جيڪو جنگ و جدل ۽ مذهب جي آڙ ذاتي بغض ۽ عناد جو بازار هريل هو تنهن اتان ٺڙي پکڙجي سڄيءَ سنڌ جي فضا کي متعفن ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ ڳالهه پڻ شاهه کي نہ فقط وڌيڪ متاثر ڪيو بلڪ مجبور ڪيو تہ انهيءَ سموري زهر لاءِ ميٺ محبت، ساز ۽ سلوڪ جو ڪو موثر ترياق تيار ڪري

هن ڪتاب جو مڪمل خاڪو مولانا جي ذهن ۾ هو. ڇا لکي ها، ڇا منجهس آڻي ها، ڪهڙا ڪهڙا نڪتا بيان ڪري ها، مڪمل ڪرڻ تائين ڪيترن عنوانن جو اضافو ڪري ها، ان کان سواءِ نظر ثاني ڪرڻ وقت ڪيتريون گهٽ وڌايون دور ڪري ها؟ ان جي خبر هڪ تہ رهي خود انهيءَ مرحوم کي، بي ڄاڻ رهي ڄاڻهار کي، پر جيتريقدر ۽ جيڪي ڪجهہ لکي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڇڏي ويو آهي، اهو نہ نقط پنهنجو مٽ پاڻ ۽ سنڌي ادب لاءِ هڪ غيبي غنيمت آهي، پر ان کان وڌ هيءُ تہ انهيءَ ڪتاب لکڻ سان موجوده ۽ آئينده لکندڙن لاءِ مولانا هڪ نئون رستو کولي ويو آهي ۽ هڪ نرالي شاهراهہ ڏيکاري ويو آهي.

هن نامڪمل ڪتاب اندر سياسي پس منظر کان پوءِ سنڌ جي رهڻي ڪهڻي، اقتصادي حالت، معيشت، واپار وڙي، مال متاع، ڪيتي واڙي، اميري غريبي، سماجي زندگي، رسم ۽ رواج، قبيلا ۽ وٿاڻ، پکي، پرند، سپ بلائون، جهنگلي خواهہ گهريلو جانور، مطلب تہ شاهہ جي ڪلام مان هر اها شيءِ مولانا پهرين پنجن فصلن منجهہ آندي آهي، جنهن جو تعلق سنڌ ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن سان هو ڇهون فصل رسالي جي تدوين ۽ ان جي مختلف نسخن وغيره متعلق آهي. ستون فصل جيڪو نامڪمل رهجي ويو، سو آهي انهيءَ ڏارين ڪلام تي آهي، جيڪو رسالي اندر گڏجي ويو آهي. انهيءَ ئي فصل ۾ ڪجهہ اڳتي هلي هڪ نقرو اچا لکي مس پورو ڪيو هئائين جو اوچتو اچي موت متائنس بيٺو!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پوءِ!

نه چڙو ڪتاب ختم ٿي ويو

پر!

خود مصنف جي پنهنجي زندگيءَ جو صحيفو بہ پڄاڻيءَ تي اچي پهتو!

يعني!

ہمیں سو گئے داستاں کہتے کہتے

حسام الدين راشدي

ڪراچي

5_ آگسٽ 1961ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪيو مطالعو مون، هو جو ورق وصال جو
تنهن ۾ تون ئي تون، ٻي لات نه لحظي جيتري.
"شاهه"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌ جي تاريخ جو امام

سنڌ جي تاريخ بنسبت مولانا دين محمد وفائي (رحـ) ئي منهنجي من ۾ دلچسپي پيدا ڪرائي. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي تاريخ جي تحقيق سان ڪنهن جي به دلچسپي ڪا نه هوندي هئي.

(پير علي محمد راشدي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌ ۾ اهلحديث جو پهريون علمبردار

حضرت مولانا دين محمد وفائي (رحہ) تاريخ سنڌ جو امام هو. سنڌ جي تاريخ برزبان مشاهير جون حياتيون ياد. انهن جي توليد وفات جي تاريخن تائين بہ ياد هڏائيندو هو. سنڌ ۾ اهل حديث جو پهريون علمبردار هو.

(پير حسام الدين راشدي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌ جي تاريخ تي گويا انسائيڪلو پيڊيا

مولانا دين محمد وفائي (رحہ) سنڌ جي مشاهير جي تاريخ ۽ ڪارنامن جو حافظ سنڌي ادب، زبان، لغت ۽ انهن جي تقابلي مطالعي جو ماهر، سنڌي تصوف، سنڌي شاعري ۽ سنڌي فڪري معيار جو وڏو ڄاڻو سنڌ جي تهذيبي روايتن ۽ سنڌ جي تاريخ تي گويا "انسائيڪلوپيڊيا" هو. سندس دماغ سنڌ جي بزرگن ۽ مشاهيرن جي ڪارنامن لاءِ گويا زندهہ ڪتبخاني جو ڪم ڏيندو هو.

(غلام محمد گرامي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌ جي چرندڙ پرندڙ تاريخ

سنڌ جي تاريخ، علم ۽ ادب، قديم آثارن ۽ مشاهير بابت مولانا دين محمد وفائي (رحہ) جي معلومات ايتري تہ وسيع ۽ اهڙي صحيح ثابت هئي، جو کيس ڊاڪٽر علامہ دائود پوٽہ (رحہ) سنڌ جي چرندڙ پرندڙ تاريخ سڏيندو هو.

(ڪريم بخش خالد)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سوانح
مولانا دين محمد وفائي مرحوم

نوٽ: علامه وفائي مرحوم جي سوانح عمريءَ جو مواد، مولانا جي خود نوشت سوانح عمريءَ ۽ ٻين اهل قلم حضرات جي مضمونن تان ورتل آهي

سنڌ جي سرزمين پنهنجي تاريخ جي مختلف دورن ۾ اهڙن بزرگن، محب وطن ۽ انسان دوست شخصيتن کي پيدا جنم ڏنو آهي، جن جي پرخلوص ۽ بي انتها ڪوششن سبب، سنڌ جو نالو هميشه روشن ٿيندو رهيو آهي. انهن شخصيتن نه فقط سنڌ جي مخصوص تهذيب ۽ تمدن کي قائم رکيو بلڪ انساني تهذيب جي ارتقا جي خنده پيشانيءَ سان آڌرياءُ ڪنديءَ سنڌ ۽ سنڌين کي ٻه دنيا جي انهن سڌريل ملڪن جي درجي تي پهچائڻ جون اڻٿڪ ڪوششون ڪيون، جن جي ڪري اُهي عزت ۽ وقعت جي نگاهه سان ڏسجڻ لڳا.

جيتوڻيڪ سنڌ جو هر دؤر ڪنهن نه ڪنهن مذهبي تهذيب ۾ علمي اهميت جو حامل آهي، پر ويهين صديءَ وارو دؤر سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهڙي اهميت رکي ٿو جنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. نه فقط سنڌ ۾ بلڪ سموريءَ دنيا ۾ هيءُ دور هڪ اهڙي حيثيت رکي ٿو جنهن جي شروع ٿيڻ تي دنيا پراڻيون راهون طئي ڪريءِ هڪ نئين منزل جي راهه تي قدم رکي ٿي. هن دور ۾ وڏا وڏا انقلاب برپا ٿيا. شهنشاهيت جي قلعن جا ڪنگرا ڪري اچي پٽ پيا. علم و ادب ۾ نون نون نظرين ۽ اصولن کي قبول ڪيو ويو. سائنس جي گوناگون ايجادن ۽ کوجنائن، انسانن جي روزاني زندگيءَ ۾ اهڙا ته اثر پيدا ڪيا، جن جو نتيجو زندگيءَ جي هر هڪ شعبي ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو. جيئن ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌ ۾ انگريزن جو اقتدار هو تنهن ڪري هتي به انهن نون اصولن ۽ نظرين جي تيزيءَ سان چرپر تيڻ لڳي، جن جي ڪري دنيا جي مهذب ملڪن ۾ اڳي ئي ترڪلو برپا هو. ويهين صديءَ جي شروع ۾ سنڌ کي هڪ ئي وقت اهڙين ديني، علمي، ادبي، سياسي، معاشرتي ۽ اصلاحي تحريڪن مان گذرڻو پيو جن جو مثال گذريل تاريخ ۾ ملي نٿو سگهي. انهن همه گير تحريڪن سنڌ ۽ سنڌين تي اُهي نقش ڇڏيا آهن. جيڪي اڄ اسان کان لڪل ڪين آهن. پر انهن عالمگير تحريڪن جي پٺيان، جن بزرگن ۽ مخلص شخصن ڪم پئي ڪيو، سي جيڪڏهن نه هجن ها ته، سنڌ انهن ڪاميابين کي ڪڏهن به حاصل نه ڪري سگهي ها جيڪي هن وقت کيس حاصل آهن.

مولانا دين محمد وفائي رحه به سنڌ جي اهڙين ئي اعليٰ شخصيتن مان هڪ هو. جن جي بخشيل برڪتن تي جيترو به ناز ڪجي اوترو گهٽ آهي. مرحوم "الوحيد" اخبار ۽ ماهوار "توحيد" رسالي جو هر هڪ پرچو مولانا جي قومي خدمت ۽ بحر علمي جو بهترين مثال آهي. انهيءَ اخبار ۽ رسالي جي ذريعي مولانا صاحب سنڌ جي ديني، علمي، تهذيبي ۽ سياسي فلاح و بهبود بابت، هر هڪ سڌاري ۽ هر هڪ عملي قدم کان سنڌ جي ٻچي ٻچي کي واقف ۽ سڄاڳ ڪرڻ جي لاءِ جيڪا اڻٿڪ ڪوشش ڪئي آهي، انهيءَ کي ڏسي سندس حب الوطني ۽ عملي بزرگيءَ جو ڌاڪو دل تي ڄمي وڃي ٿو. مولانا جو "الوحيد" اخبار سان ٽيويهن سالن تائين رشتو قائم رهيو ۽ انهن ٽيويهن سالن ۾ مولانا جيترو مواد علمي توڙي ادبي، سياسي توڙي ملڪي حالتن تي پيش ڪيو انهيءَ کي جيڪڏهن گڏ ڪري هڪ هنڌ ڪجي ته هوند جلدن جا جلد ٺهي پون. ايئن نه سمجهڻ گهرجي ته مولانا پنهنجي زندگيءَ جو سمورو عرصو "الوحيد" جي ميز تي ويهي گذاريو. بلڪ سندس سڄي حياتي سنڌ ۽ سنڌين جي سڌاري ۽ بهبوديءَ جي تحريڪن ۽ جدوجهد جي نذر ٿي وئي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جتي به ڪا اهڙي خالص ديني، علمي ۽ اصلاحي تحريڪ شروع ٿيندي هئي ته سواءِ ڪنهن پس و پيش جي ڏاڍي دلچسپيءَ ۽ سچائيءَ سان پنهنجي فرض ادائي ڪندا رهندا هئا.

مولانا دين محمد وفائي جي ولادت، تاريخ 27 رمضان المبارڪ سن 1311هه ۾ سندس اباڻي ڳوٺ ڪتن عرف نبي آباد، تعلقي ڳڙهي ياسين ۾ ٿي. سندس والد جو نالو خليفو حڪيم گل محمد هو ۽ ذات جو ٽيٽي هو جيڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پڻ پنهنجي دؤر جو وڏو حڪيم ۽ عالم هو. مولانا جي اوائلي تعليم سندس والد صاحب جي نظر هيٺ ٿي، جتي "پندنامه عطار" تائين فارسيءَ ۾ تعليم حاصل ڪيائين. اجا نون ورهين جي ڄمار مس هئس ته، پيءُ جو سايو سر تان کڄي ويس ۽ سندس پرورش جو سمورو بار سندس مادر مهربان جي ڪلهن تي پيو. اهڙيءَ حالت ۾ مولانا پنهنجي علمي سلسلي کي ختم ڪرڻ نه ڏنو ۽ فارسيءَ جي رهيل تعليم پنهنجي عزيز ميانجي محمد عالم وٽ رهي پوري ڪئي، جيڪو پنهنجو دؤر ۽ وقت جو جيد عالم هو. ان بعد عربيءَ جي تحميل واسطي حضرت مولانا ابو الفيض غلام عمر صاحب جتوئيءَ جي شاگردي قبول ڪيائين. مولانا ابو الفيض پنهنجي ڳوٺ سوني جتوئي، تعلقي لاڙڪاڻي ۾ رهندو هو جنهن ڪري مولانا دين محمد پڻ سال 1325هه کان 1330هه تائين. اتي رهي پنجن سالن جي عرصي ۾ عربيءَ جي سيني ڪتابن. منطق ڪبري جي رسالن ۽ ملا جلال ۽ مرزا زاهد جي تصنيفات کي پڙهي، تحميل علم کان فراغت حاصل ڪئي. ان وقت مولانا جي ڄمار اوڻيهه سال هئي ۽ انهيءَ دوران سندس شادي سکر جي عزيزن مان ٿي، پر افسوس جو هڪ سال کان پوءِ مولانا جي گهرواريءَ وفات ڪئي. عربيءَ جي تعليم ختم ڪرڻ بعد مولانا ابو الفيض کيس ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ تعليم ڏيڻ جي لاءِ مشورو ڏنو ۽ مولانا حڪم جي تعميل ڪري سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ آيا. جتي ٻن سالن تائين تعليم ڏيندا رهيا. انهيءَ وچ ۾ مولانا جي ملاقات مخدوم حاجي حسن الله پاٽائي رحمت الله عليه سان ٿي، جنهن جي محبت مان مولانا کي بيحد فيض حاصل ٿيو. انهيءَ وچ ۾ مولانا جي علمي بزرگيءَ جو چرچو سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي ويو جنهن کان متاثر ٿي سن 1332هه مطابق 1914ع. مولانا کي ڪراچي ڇڏي جيلاني پير جي صاحبزادن کي تعليم ڏيڻ لاءِ راڻيپور وڃي رهڻو پيو. 1916ع ۾ اهڙو اتفاق ٿيو جو مولانا کي مجبورن راڻيپور کي ڇڏڻو پيو. راڻيپور ۾ رهائش جي دوران مولانا صاحب جي سکر مان ٻي شادي ٿي، جنهن مان کيس اولاد پيدا ٿيو. راڻيپور کي ڇڏڻ کان پوءِ مولانا سنت ئي نلاهه شريف (ضلع لاڙڪاڻو) ڏانهن روانو ٿيو جتي کيس پير سيد حاجي امام الدين شاهه راشديءَ جي فرزندن کي تعليم ڏيڻ جا فرائض سپرد ڪيا ويا هئا. مولانا صاحب جي هتي رهائش وارو زمانو به بزرگ ۽ علمي شخصيتن جي صحبت فيض اثر ۾ گذريو. انهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

بزرگن ۾ قدوت العارفين حضرت پير سيد محمد رشد الله رحمت الله عليه صاحب العلم (جهنڊي وارو) جو نالو گرامي قابل ذڪر آهي.

هي زمانو دنيا جي افراتفريءَ جو زمانو هو. انهيءَ وقت پهرين مهاڀاري لڙائي اوج تي هئي، جنهن جي ڪري دنيا جو هر هڪ ماڻهو حيران ۽ پريشان هو. سنڌ جي حالت به ڪا چڱي ڪا نه هئي، پر جنگ جي تباهين کان البت بچاءُ هو پر سياسي ناانصافي جي ڪري جيڪو مواد اندر ئي اندر جمع ٿي رهيو هو سو جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ هڪدم ڦاٽي پيو. هن سلسلي ۾ جيڪا تحريڪ سيني کان اڳري هئي سا هئي "تحريڪ خلافت". جيئن ته هن تحريڪ جو تعلق خاص طرح مسلمانن جي سياسي آزادي سان هو تنهن ڪري تحريڪ جي شروع ٿيندي ئي، مولانا صاحب ٽلاهه شريف کي الوداع چئي، تحريڪ ۾ شامل ٿي ويو. انهيءَ تحريڪ کي دٻائڻ جي لاءِ انگريز سرڪار هر ممڪن ڪوشش ڪئي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو انگريز دوست مُلي، مولوي فيض الڪريم، ترڪي جي خلافت جي برخلاف، حجاز جي شريف حسين جي نائدي ۾ هڪ رسالو لکيو جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرائي، ڪن اسلام دشمن ماڻهن جي اونهين چالاڪين سان سنڌ جي ڪيترن ئي علمائن ۽ سجاده نشين کان انهيءَ تي صحيح وٺي، هزارن جي تعداد ۾ ڇپائي، عوام تائين پهچايو ويو جيئن ترڪيءَ جي حڪومت سان ماڻهن جي وڌندڙ همدردي ختم ٿئي ۽ انگريزن جي طرفدار شريف حسين جو بچاءُ ٿي سگهي. انهيءَ رسالي جي ڇپجڻ سبب سنڌ ۾ تحريڪ کي نقصان پهچڻ جو سخت انديشو هو ليڪن مولانا صاحب انهيءَ ڳالهه کي هڪدم محسوس ڪيو ۽ مولانا شيخ عبدالعزيز (مالڪ اخبار "الحق". سکر) سان گڏجي، رسالي جي برخلاف سخت پروپئگنڊا جو ڪم شروع ڪيو. ساڳئي وقت امروٽ شريف ۾ قدوت السالڪين حضرت مولانا سيد تاج محمود رحمت الله عليه جي نظرداري هيٺ انهيءَ رسالي "تحقيق الخلافت" جي رد ۾ "اظهارالڪرامت" نالي رسالو لکي تيار ڪيائين. جيڪو مارچ 1920ع ۾ لاڙڪاڻي جي خلافت ڪانفرنس جي موقعي تي ڇپائي تقسيم ڪيو ويو. انهيءَ ڪانفرنس ۾ مولانا ابوالڪلام "آزاد". مرحوم مولانا عبدالباري لکنوي ۽ مولانا شوڪت علي شريڪ ٿيا هئا. جلد ئي مولانا کي جمعيت العلماء سنڌ جو ناظم مقرر ڪيو ويو جنهن ڪري پاڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هميشہ لاءِ ڪراچيءَ ۾ رهائش اختيار ڪيائون.

مولانا جي زندگيءَ جو ڪراچيءَ ۾ رهائش وارو حصو خاصي اهميت رکي ٿو. خاص ڪري سنڌي صحافت. صحيح معنيٰ ۾ انهيءَ دؤر ۾ ئي وجود ۾ آئي. ان وقت نہ ڪي سنڌي اخبارون ۽ رسالا گهٽي تعداد ۾ ۽ اعليٰ معيار جا هئا ۽ نہ وري ماڻهن کي صحافت سان دلچسپي هئي. ايتري تائين جو پڙهيل طبقي جو بہ انهيءَ ڏانهن ڪو خاص ڌيان ڪو نہ هو. اهوئي دور هو جڏهن مولانا صاحب سنڌي صحافت کي سنوارڻ جو ڪم پنهنجي سر ڪنيو. هونئن تہ طالب العلميءَ جي زماني کان وٺي ئي مولانا جي صحافت سان دلچسپي هئي. پر انهي دلچسپيءَ کي عملي صورت ۾ آڻڻ جو ڪارڻ. بقول مولانا صاحب. مولوي عبدالله صاحب ميرپوري (جهنڊائي) ئي هو. ٻئي طرف وري شيخ عبدالعزيز محمد سليمان. مالڪ اخبار "الحق" سکر. جي همت افزائي مولانا صاحب کي مضمونن لکڻ جي مشق تي آماده ڪيو. راڻيپور واري زماني ۾ قاديانين جي رد ۾ هڪ رسالو "صحيفۂ قادريہ" جي نالي سان شايع ٿيو ۽ ٽلاهہ جي رهائش واري دور ۾ پير سيد عبدالغفار شاهہ راشدي جي سرپرستيءَ هيٺ "الڪاشف" ماهوار رسالو وجود ۾ آيو. هنن ٻنهي رسالن ۾ مولانا صاحب پوري دلچسپيءَ ۽ تندهيءَ سان ڪم ڪيو. مارچ سن 1920ع ۾ ڪراچي مان روزانہ "الوحيد" جو اجراءُ ٿيو. تڏهن مولانا کي اخبار جو معاون مدير مقرر ڪيو ويو. سال 1923ع ۾ مولانا صاحب پنهنجي ادارت هيٺ "توحيد" رسالو جاري ڪيو. انهيءَ زماني ۾ مولانا صاحب جي مصروفيت جو هي عالم هوندو هو. جيڪو هڪ طرف "الوحيد" کي مڪمل ڪرڻ لاءِ سلپ پيو موڪليندو هو تہ ٻئي طرف وري ماهوار "توحيد" جي لاءِ علمي. ادبي ۽ ديني مباحثا ۽ تاريخي مضمون بہ پيو قلمبند ڪندو هو. ساڳئي وقت وري بزرگن ۽ عالمن جي ڪچهري جدا پئي هلندي هئي. جنهن ۾ ديني. ادبي ۽ سياسي مسئلن تي زبردست بحث مباحثا ٿيندا هئا. جلد ئي سن 1936ع ۾ سنڌ. بمبئي پريزيڊنسي کان جدا ٿي. عليحدي صوبي جي صورت اختيار ڪئي. انهيءَ مبارڪ موقعي تي "الوحيد" اخبار پنهنجو هڪ خاص نمبر پڌرو ڪيو جنهن ۾ سنڌ جي گذريل تاريخ. تهذيب ۽ علم و ادب تي بهترين شهپارا شامل ڪيا ويا. سنڌ جي صحافت ۾ هن وقت تائين "الوحيد" جو "سنڌ ـ آزاد" نمبر هڪ زبردست اهميت جو حامل پرچو آهي ۽ هن جهڙو مثال سنڌ جي سموريءَ صحافت ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

هرگز هرگز ملي نه سگهندو. انهيءَ نمبر ۾ سنڌ جي تاريخ، علم ۽ ادب ۽ سنڌي بزرگن ۽ عالمن ۽ سنڌي معاشري جي هر حصي تي گوناگون مضمون ۽ مقالا موجود آهن. جيڪي گهڻي انداز ۾ مولانا صاحب جي قلم جا مرهون منت آهن. انهيءَ دوران مولانا صاحب کي سن 1926 ۾ سنجوڳي شيخن ۾ تبليغي ڪم جي سلسلي ۾ هڪ سال لاءِ ڪراچيءَ کان ٻاهر رهڻو پيو جنهن ڪري ماهوار رسالو "توحيد" بند ٿي ويو. سن 1927ع ۾ مولانا صاحب مرحوم، پير سيد حزب الله شاهه عرف جيئل شاهه شهيد جي سرپرستي هيٺ سکر مان هفتيوار اخبار "الحزب" جاري ڪئي. پر اها گهڻو وقت هلي نه سگهي ۽ ستت ئي مولانا صاحب کي "الوحيد" اخبار ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ واپس گهرايو ويو.

سن 1934ع ۾ مولانا صاحب ماهوار "توحيد" رسالو وري نئين سر جاري ڪيو جيڪو سندن حياتيءَ جي آخرين گهڙين تائين برابر ظاهر ٿيندو رهيو. ان کان پوءِ به سندس نوجوان فرزند ميان علي نواز وفائي لاڳيتو ٽي سال جاري رکندو آيو. سن 1939ع ۾ مولانا عبيدالله سنڌي صاحب سنڌ ۾ واپس موٽي آيو ۽ سنڌ ۾ به عبداللهي تحريڪ شروع ڪيائين. مولانا صاحب انهيءَ تحريڪ جو هڪ سرگرم ڪارڪن ٿي رهيو. ايتريقدر جو سال 1943ع ۾ تحريڪ سان والهانه محبت هئڻ سبب ڪيس "الوحيد" سان لاڳيتين ٽيويهن سالن جي پراڻن رشتن کي به ٽوڙڻو پيو. "الوحيد" کان علحده ٿي مولانا مرحوم الله بخش سومري جي جاري ڪيل روزاني اخبار "آزاد" جي اداري ۾ شريڪ ٿيو.

مولانا صاحب پنهنجي حياتيءَ جي انهيءَ عرصي ۾ اخباري زندگيءَ ۾ سخت مصروف رهڻ کان پوءِ به ڪيترائي مذهبي، علمي ۽ ادبي ڪتاب تنصيف ڪيا. جن ۾ هيٺيان ڪتاب قابل قدر آهن: 1) تاريخ محمد مصطفيٰ صہ، 2) صديق اڪبر، 3) فاروق اعظم، 4) سيرت عثمان، 5) حيدر ڪرار، 6) خاتون جنت، 7) غوث اعظم، 8) نو مسلم هندو راڻيون، 9) راحت الروح تذڪروه مخدوم نوح هالائي، 10) توحيد اسلام ترجمو تقويت الايمان، 11) اعتقاد صحيح (مذهب اهل حديث)، 12) مقصد زندگي (فلسفه علم نفس)، 13) الختم علي فم الخصم (رد قادياني)، 14) لاجواب تحرير، 15) قرآني صداقت، 16) هندو ڌرم ۽ قرباني(رد آريه و هنود)، 17) الهام الباري ترجمه تجريد البخاري پنج جلد، 18) ترجمه فتح الغيب (تصوف-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

نامڪمل). 19) تذڪره مشاهير سنڌ. 20) اظهار الڪرامت في مسئله الخلافت والامامت (اسلامي سياست). 21 اذڪار حسين (رد شيعه).

مٿين ڪتابن مان گهڻا ڪتاب ڇپيل آهن جيڪي، ناياب ٿيا آهن. انهن کان سواءِ گهڻا ئي ڪتاب اڃا مسودن جي صورت ۾ هئا، جن مان گهڻو تعداد ضايع ٿي ويو. مولانا صاحب جي سڀ کان اهم تصنيف "تذڪره مشاهير سنڌ" آهي، جنهن ۾ سنڌ جي اعليٰ ۽ مقتدر شخصيتن جي زندگيءَ جو احوال هڪ هنڌ جمع ڪيل آهي. هيءَ ڪتاب مسودي جي صورت ۾ سال 1944ع ۾ چورائجي ويو. مولانا صاحب کي انهيءَ تصنيف جي ضايع ٿيڻ جو سخت صدمو پهتو ليڪن مولانا صاحب جنوري 1945ع ۾ انهيءَ ڪتاب کي وري نئين سر لکڻ شروع ڪيو جنهن ۾ 1946ع تائين اوائل اسلام کان وٺي سنڌ جي ڏيڍ سئو بزرگن، صوفين، عالمن ۽ شاعرن جا احوال جمع ڪيا هئائين. انهيءَ کان سواءِ اڃا به ٽن سون کان وڌيڪ سنڌي بزرگن جا حالات منتشر حالات ۾ وٽس موجود هئا، جن کي هٿ ڪرڻ لاءِ مولانا صاحب سنڌ جا ڪيترائي قديم ڪتبخانا ڏٺا هئا. انهن ڪتابن کانسواءِ مولانا صاحب جا اهي بيشمار علمي ۽ تحقيقي متفرق مقالا وغيره علحده آهن، جيڪي ماهوار "توحيد" جي ويهن سالن جي پرچن ۾ پکڙيا پيا آهن. مولانا صاحب فارسي ۽ عربيءَ جو جيد عالم ۽ سنڌي ٻوليءَ جو ماهر هو. سندس سنڌي لکڻي جي هڪ خاص خوبي هيءَ آهي، جو هر پڙهيل توڙي اڻپڙهيل ان مان هڪ جيترو فائدو وٺي ٿو سگهي. فارسيءَ ۽ عربيءَ جا اکر به اهڙيءَ طرح نه استعمال ڪيا اٿس جو سنڌي جي سونهن وڃڻ وڌي ويئي آهي. مولانا صاحب نثر نويسي سان گڏ شاعريءَ جو به هڪ سهڻو مذاق رکندو هو. سندس تخلص "وفائي" هو. اوائلي دور ۾ ڪجهه شعر و شاعري به ڪيائون. سندس پهريون شعر ڪراچيءَ مان نڪرندڙ قديم سنڌي ماهوار رسالي "الاسلام" ۾ 1913ع ۾ شايع ٿيو. "امداد يتيمان" جي عنوان سان نظم به مولانا صاحب جي تصنيف آهي. اخباري ۽ قومي مصروفيت سبب، شاعريءَ جو شغل گهڻو وقت رهي نه سگهيو انهيءَ هوندي به جيڪا شاعري ڪئي اٿن، ان ۾ گهڻي قدر قومي رنگ موجود آهي. البت، رسالي "توحيد" ۾ جابجا تاريخي قطعات نظر اچن ٿا، جيڪي مولانا صاحب پنهنجي دوستن ۽ عزيزن جي وفات تي قلمبند ڪيا هئا. مولانا صاحب جي آخري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

تصنيف "لطف اللطيف" مولانا صاحب پنهنجي وفات کان اڳ ٽن مهينن جي مختصر عرصي ۾ ماهه سيپٽمبر کان نومبر 1949ع تائين لکي ختم ڪيو ۽ سندس حياتيءَ ۾ ئي ڇپجڻ شروع ٿي ويو پر ڪتاب جي مڪمل ڇپجڻ کان اڳي ئي مولانا صاحب وفات ڪري ويو.

سن 1942ع ۾ سنڌ سرڪار سنڌي ادب جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ هڪ "سنڌي مرڪزي بورڊ" قائم ڪيو جنهن سنڌي لغت ٺاهڻ لاءِ هڪ رٿ پيش ڪئي. انهيءَ رٿ کي پايه تڪميل تي پهچائڻ لاءِ ڇهن ميمبرن جي هڪ لغت ڪميٽي ٺاهي ويئي. انهيءَ ڪميٽيءَ جو هڪ ميمبر مولانا صاحب به هو. ايتري ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو ۽ سنڌ سرڪار اسڪولي سنڌي ڪتابن کي نئين سر جوڙڻ لاءِ جنوري 1949ع ۾ هڪ ڪميٽي ٺاهي، جنهن ۾ پڻ مولانا صاحب کي شامل ڪيو ويو. هن ڪميٽيءَ کي حيدرآباد ۾ رهي ڪم ڪرڻو هو پر حيدرآباد ۾ پهچڻ کان پوءِ مولانا صاحب ڊبل نمونيا ۾ مبتلا ٿي پيو ۽ ڪميٽي ۾ شريڪ ٿي نه سگهيو. مولانا صاحب کي گهڻي عرصي تائين هيءَ بيماري هلي، پر انهيءَ مان به اٿي ڪڙو ٿيو. سندس صحتيابي کان پوءِ طبيعت وري خراب ٿيڻ لڳي ۽ آخر 22 جماد الاخر 1369هه برابر 10 اپريل 1950ع ۾ اڱاري رات هن دار فاني مان دارالبقا ڏانهن لاڏاڻو ڪيائين.

اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيۡهِ رٰجِعُوۡنَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

قطعئہ تاريخ-وفات

(از دين محمد "اديب" فيروزشاهي)

اج هاءِ لڏي ويو "وفائي"
سنڌيءَ جي سنڌ اديب دوران
اي هاءِ، حبيب تي جدا ويو
دنيا مان ويو-ويو وڃڻ کان.
دل چُور هئي اڳي غمن کان
زخمن تي لڳو هي زهري پيڪان.
موتي نہ وري وڃي هٿان جو
ٿئي ان جو ملڻ مرڻ پڇاڻان.
دنياءِ ادب ۾ حادثو آهہ
ناقابل صبر آهہ نقصان.
اج ڪيري ڪرءِ ادب جي خلعت،
هي باغ ٿيو ادب جو ويران.
مشاط عروسءِ فڪر ماهر،
هو سحر نگار سنڌي سحبان.
منجهہ اثر انهيءَ جو پايو عالي،
همپايہ نہ ان جو ڪو نمايان.
تاريخ نويس علم جويا،
ان نڪتي سموهيا پريشان.
تازي و دري ۾ دُرفشان هو
هو دُر ادب جو بحر عمان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هي باغ ادب جو باغبان هو
هو باغ سخت جو ابرِ نيسان.
ان شاهه لطيف جو لکيو حال
ان ڪار کي شاهڪار ڄاڻان.
جرئت سان چيائين حق جو ڪلمو
جرئت تي سندس، جريءَ حيران.
منجهه وقت خلافت جي ڪئي جنگ
اُن جنگ جي لاءِ مرد ميدان.
پرواهه نه ڪيائين جيل جي ڪا،
پروانه جان باهه ۾ وڌائين جان.
هن طرز تي ڪيو ڪم
ورچيو نه ڪڏهن هو پنهنجي ڪم کان
هو محڪم عزم، عالي همت،
مٿ ان جو هجي ڪو ورلي انسان
مردن جو هو ڪال اڳ گهڻو ئي،
هيڪاري وڌيو سندس وڃڻ کان.
اميدون هيون منجهس گهڻيئي
سڀ خاڪ ٿيون دريغ ارمان!
ماتم ٿيو محفلِ ادب ۾
ماتم ڪده آهه بزم_عرفان.
بيگاني يگاني کي سندس غم
ان درد کان اهل ذوق لرزان.
دل ديده رُئن، جگر ٿيو داغ
هن سوز کان صاف سينو سوزان.
مشرب ۾ عميق فرق هوندي
ٿيا دل جا وسيع، تنگ غم کان.
بخشيس تصور ٻاجهه وارو
بخشيس تصور، حور غلمان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪو لطف جو پاڇو ڪائم ان تي،
نت ان تي وساءِ ابر احسان.
آغوش ڪرم ۾ وٺ ڪريما!
بديون بدلاءِ نيڪين سان.
تنهنجي حڪم نجات لاءِ جاري،
منجهه خلد برين وڃي خرامان.
سال آهي- "باغهائي فردوس"،
فردوس ۾ ڏينس باغ بستان.
مقبول "اديب" جي دعا ڪر،
ايمان سان لڏاءِ هن جهان مان!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

مولانا دین محمد وفائی

مولانا دین محمد وفائی (مرحوم) سندھ کے عظیم سپوت تھے۔ وہ بہ یک وقت، صحافی، تذکرہ نگار مؤرخ، عالم دین، مصلح اور سندھ کی ثقافت کی ایک نمائندہ شخصیت تھے۔ انہوں نے نہ صرف سندھ میں تحریک آزادی کو پروان چڑھایا، بلکہ سندھ میں علمی، ادبی، تاریخی اور ثقافتی تحریک پیدا کی۔ انہوں نے بلند پایہ صحافت کا نمونہ نہ پیش کیا۔

مرحوم مولانا دین محمد وفائی کی شخصیت، خدمات اور ان کی سیرت کا مطالعہ، ملک میں سندھ کی زبان، تہذیب، روایات اور تاریخ اور یہاں کے اکابر کے مطالعے کا شوق پیدا کرے گا اور وطن سے اور اس کی ہر چیز سے محبت اور اس کے لیے فدایت کا ایک نیا جذبہ پیدا کرے گا۔ ان کی سوانح حیات سندھ کے ایک خاص دور کی علمی، تہذیبی، سیاسی اور اصلاحی تحریکات کی ایک تاریخ ہوگی۔ ان پر اردو میں کتاب وقت کی اہم ترین ضرورت ہے۔

ابو سلمان شاھجہانپوری

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

متن

شاهه جي رسالي جو مطالعو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

فصل پهريون

شاهه صاحب جي وقت ۾ سنڌ جي انقلابي حالت

حضرت شاهه عبداللطيف رحه جو زمانو سنڌ ۾ هڪ وڏو ڳرو انقلابي زمانو آهي. سلطان عالمگير جي وفات وقت شاهه صاحب جي ڄمار سورنهن سال جي هئي ۽ مغل سلطنت جا گورنر، اڪبر اعظم جي زماني کان وٺي جو سنڌ ۾ مقرر ٿيندا ايندا هئا، تن جو سلسلو شاهه صاحب جي سامهون ڪٽجي ويو هو ۽ سنڌ جي حڪومت جا سمورا اختيار ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حوالي ٿي چڪا هئا. ميان نور محمد پنهنجي طاقت سان سموري سنڌ تي قبضو ڪري ورتو هو جنهن ۾ هاڻوڪي بلوچستان جو سبي تائين وارو حصو به اچي وڃي ٿو. هوڏانهن سلطان عالمگير جي وفات سنه 1706ع مطابق 1118هه کان پوءِ عالمگير جي همه گير انتظام کي سندس پويان نه سنڀالي سگهيا ۽ نه وري هنن ۾ اها لياقت ئي هئي.

اڪبر اعظم جي زماني کان وٺي جو "همه اوست" جو فلسفو هندستان ۾ پکڙجي رهيو هو تنهن مان ڪي بي سمجهه غلط معانئون ڪڍي، گمراهه ٿيڻ لڳا ۽ اسلامي واٽ کان ڀٽڪڻ لڳا. انهي ساڳئي صوفياڻي فلسفي جي مقابلي ۾ امام رباني جي فرزندن "همه اوست" جو فلسفو پيش ڪيو. عالمگير اورنگزيب عام رعايا جو لاڙو امام رباني جي فلسفي ڏانهن ڏسندي، پنهنجي حڪومتي انتظام کي قائم رکڻ لاءِ، هن پوئين فلسفي جي تائيد ڪئي. انهيءَ فلسفي وارا، يعني نقشبندي طريقي جا پوئلڳ ۽ سندن اڳواڻ ظاهري شرعي حڪمن جا ڏاڍا پابند هئا ۽ بادشاهه به هڪ وڏو ديندار ماڻهو هو جنهن ڪري هڪ طرف هندن کي اها ڳالهه ڳري لڳي ٿي، جو سندن دل گهريو ويدانت فلسفي يا همه اوست واري خيال کي ڌڪ لڳي رهيو هو ۽ ٻئي طرف کان ايراني (شيعن) اميرن ۽ توراني (حنفي سنين) سردارن جو اختلاف وڌي رهيو هو. بادشاهه عالمگير جي پوين ۾ ايترو حوصلو ئي ڪو نه هو جو سموري هندستان جي انتظام کي سنڀالي تابو ۾ آڻي سگهن. جنهن ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ايڏو جلد ڦيرو اچڻ لڳو جو اورنگزيب عالمگير کان وٺي سلطان محمد شاهه جي وفات 1747ع/1161هه تائين ڪل 41 سالن ۾ 3 مغل بادشاهه ختم ٿي ويا. مغلن جي ڪمزوريءَ سان سنڌ ۾ ميان نور محمد پورو پورو فائدو ورتو ۽ پنهنجي طاقت کي وڌائيندو ۽ وڌيڪ مضبوط ڪندو رهيو. مغلن جي ڪمزوريءَ مان فائدو وٺندي نادر شاهه ايراني دهلي تي ڪاهي آيو ۽ اتان موٽندي اچي سنڌ تي مارو ڪيائين. 1739ع/1152هه ۾ دهلي مان واپس ٿيندي سنڌ ۾ ميان نور محمد کان 20 لک رپيا سالانه نذر مقرر ڪرائي سندس 3 فرزند ميان مراداياب خان، ميان غلام شاهه ۽ ميان عطر خان پاڻ سان وٺي ايران روانو ٿي ويو. جڏهن نادر شاهه کي شهيد ڪيو ويو تڏهن هنن ٽنهي نينگرن جي جند آزاد ٿي ۽ هو 1747ع/1150هه ۾ ايراني نار جي رستي کان ڪراچي بندر تي لهي اچي پنهنجي والد سان مليا.

نادر شاهه جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ احمد شاهه ابدالي خراسان ۽ ايران جي سلطنت تي قبضو ڪيو ۽ ڪلهوڙن کي دستور موجب ڍل ڀرڻ لاءِ لکيو هڪ سال ميان نور محمد ڍل ڏيڻ ۾ گس گساءِ ڪرڻ لڳو ته احمد شاهه 1747ع/1160هه ڏاري سنڌ تي ڪاهي آيو ان کان پوءِ افغاني بادشاهه ٻئي دفعي 1754ع/1162ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ ميان نور محمد ڊپ کان ٿرپارڪر ڏانهن ڀڄي نڪتو ۽ اتي ئي خناق جي بيماريءَ ۾ وفات ڪري ويو.

انهن انقلابي طوفانن سان گڏ سنڌ ۾ انگريزن جي ايسٽ انڊيا ڪمپني جون اکيون به هيون. هنن پهريون دفعو 1635ع/1045هه ۾ ٺٽي ۾ ڪوٺي کولي هئي، مگر پوءِ سٽت ئي ڪانئن ڪٽائي وئي. ان کان پوءِ وري 1757ع/1072هه ۾ ميان غلام شاهه جي زماني ۾ ٺٽي ۾ ٻيهر ڪوٺي کوليائون. ان وچ ۾ انگريز واپاري ڪلهوڙن جي دربار ۾ ايندا هئا. هوڏانهن عربي سمنڊ ۾ پورچوگيز ڌاڙيل به پيا لامارا ڏيندا هئا ۽ جيڪو ٻيڙو جار ۾ هٿ ايندو هو تنهن کي ڦري ڦوڪ ڪري ڇڏيندا هئا. شاهه صاحب پورچوگيزي ڌاڙيلن ڏانهن اشارو ڪندي فرمايو آهي ته:

معلم ماڳ نه اڳئين ڦلنگي منجهه ڦريا
ملاح تنهنجي مڪڙيءَ اچي چور چڙهيا
جتي ڊينگ ڊريا، تتي تاري پنهنجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڦلنگي يا فرنگي جي معنيٰ آهي يورپ جو رهاڪو اهو لفظ فرنڪ جو بگڙيل آهي. شاهه صاحب جي سامهون سنڌ هڪ وڏي انقلابي اوڙاهه جي آويڙ ۾ آيل هئي. سنڌ تي مغلن جي راڄ ۽ ايرانين ۽ افغانين جي ڪاهن، سنڌي ٻولي ۽ تهذيب کي خطري ۾ وجهي ڇڏيو هو. ٻئي پاسي يورپين تاڪو ٻه ڪيس تيز نگاهن سان تڪي رهيا هئا. ويچاري سنڌي لاءِ چيو ويندو هو ته "سنڌي وائي قلم نه آئي." ان رنگ ۾ سنڌي زبان کي هڪ علمي زبان ٿيڻ کان صفا روڪيو ۽ رنڊيو ويو ٿي. اهو ساڳيو زمانو آهي جڏهن مرهٽا ڏکڻ هندستان مان دهلي تي ڪاهي آيا ۽ هندو مسلم اختلاف جو انهي زماني ۾ بنيادي پٿر رکيو ويو. هيڏانهن اسان جي سنڌ ۾ ڪن مخدومن بزرگن جي زور آوريءَ سبب، ڪن هندن کي زوري مسلمان بنائڻ جو ڪم به چالو ڪيو ويو هو تنهن ڪري هندن جون دليون سنڌي مسلم راڄ کان تنگ ٿي رهيون هيون. مگر هنن لاءِ ٻي ڪا ٻه واهه ڪا نه هئي ته اوڏانهن ويهي واجهائين. اهڙي زماني ۾ حضرت شاهه عبداللطيف پنهنجي وطن جي ايڏي خدمت ادا ڪئي آهي جنهن جو مثال پيش ڪري نٿو سگهجي.

شاهه صاحب سنڌ جي قوميت ۽ سنڌي تهذيب ۽ سنڌي تمدن، سنڌي رهڻي ڪهڻي، سنڌي تصوف، سنڌي ٻولي جي بچاءُ لاءِ اهو املهه ڪم ڪيو آهي جو سموري هندستان ۾ ڪنهن به شاعر، انهي انقلابي زماني اندر ڏيهي ٻولي ۾ ڪو نه ڪيو آهي. هي ئي هڪ صوفي بزرگ شاعر آهي. جيڪو پنهنجي زبان ۾ سنڌ کي ڏاري تهذيب ۽ ڌارين جي غلبي کان بچائڻ لاءِ، پنهنجي شاعري جي وسيلي، هڪ امر يا لاثاني امانت اسان وٽ ڇڏي ٿو.

شاهه صاحب جي سامهون فقط سنڌ آهي، سنڌ جون وٿون آهن. سنڌ جا نظارا آهن. سنڌي زبان وارا پرڳڻا آهن. انهن کي سامهون رکي ٿو ۽ انهيءَ ئي دائري اندر هو پنهنجي مٺي سر ۾ مٺيون مٺيون ڳالهيون ڪري ٿو.

شاهه صاحب واري سنڌ ۾ سنڌي ٻولي جدا جدا حصن، جدا جدا لهجن ۾ ڪجهه سنڌي سيڙهي سان ڳالهائي ويندي هئي. (1) سرائيڪي سنڌ جي اپرندي پاڳي ۾ بهاولپور ۽ سبزل ڪوٽ تائين ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي. ڪلهوڙن جي درباري يا گهرو زبان به سرائيڪي هوندي هئي. ٻي عام سنڌي جا سنڌ جي هيٺين پاڳي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، جنهن کي پوءِ علمي زبان جو چولو ڍڪايو ويو ۽ اهائي زبان آهي جنهن ۾ شاهه صاحب پنهنجي شاعري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

جا جوهر پيش ڪيا آهن. ان ڪان سواءِ سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي جي ريگستاني ڀاڱي جي ٻولي جو ٻين حصن ڪان ڪجهه فرق آهي.

ڪڇ پڻ رياست ۾ ڪاٺياواڙ يا سورٺ علائقن ۾ به سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي. مگر ان جو گجراتي سان چڱو چوکو ڳانڍاپو آهي. هيڏانهن هاٺوڪي بلوچستان جا ڪي حصا جن ۾ ناڙي جو علائقو جيڪب آباد ڪان وٺي سبي تائين. هوڏانهن رياست لسٻيلي ۽ ايراني نار جو اهو ڪنارو جو پنج گور مڪران تائين هليو وڃي ٿو سو سنڌ ۾ داخل هو. اڄ تائين اتي جي رهاڪن جي ٻولي سنڌي آهي. بلوچ قومون جيتوڻيڪ پنهنجيون ٻوليون بلوچي ۽ برهوائي ڳالهين ٿيون. پر عام ڏيتي ليتي ۽ بازار ۾ وري به سنڌي ڪم آڻين ٿا.

شاهه صاحب سنڌ ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ ملڪ جي حصن جو سفر ڪري ٿو ۽ سنڌي زبان ۽ سنڌي تهذيب تي ڳوڙهو ويچار ڪندو رهي ٿو ۽ ان ڪان پوءِ انهن جي بچاءَ ۽ حفاظت لاءِ پورهيو ڪرڻ گهري ٿو. شاهه صاحب ڌاري ٻولي ڳالهائيندڙ ۽ ڌارين ماڻهن ۾ ڪا به نيڪي جي اميد نٿو رکي. هنن ڪي خود مطلب سمجهي ٿو انهيءَ پنهنجي دلي مطلب کي سسئي جي واتان سندس ڌارين پرديسي ڏيرن جي ڏوهه واري واقعي جي رنگ ۾ بيان ڪندي فرمائي ٿو ته:

1) پيئم پناڻن سين ٻولي جي نه ٻجهن،
آئون سنڌي جو سعيو ڪريان، هو پارسيون پڇن،
مون پڻ ملاتن، سرتيون سور پرائيو.

2) برو نازان بات جن جو تانگهو روان تيشي،
ڏين پارسيون پاڻ ۾ ايزا ابليشي،
ليڙا رات لطيف چئي، نڌايون نيشي،
پنهون پرويشي، ڪڇ پيادن پنڌ ۾.

3) برو بگيرد بام بليخا، مون نه پروڙين مام
تو دئي، تو مان خشتگان، چلي چپر جي لام
اچي پئي تنهين سام دراه، دراه ڪن جي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

4) برو بگيرد جي تا ڏين پار سيون پاڻ ۾،
مون لوڏان ئي لکيا ته هاڃو ڪندا هي.
ماريندا مون کي، پنهون نيندا پاڻ سين.

شاهه صاحب جي انهيءَ انداز مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ڌارين ماڻهن ۽ ڌاري ٻولي ڳالهائيندڙن مان هاڃي ۽ هچا جي اميد رکي ٿو. اگرچه هنن جي سام پئجي، هنن جي غلامي ڪجي پر جيڪڏهن غافل رهيو ته جيئن سُتل سسئي کان سندس پنهون کسي ويا هئا. تيئن غافل سنڌين کان سڀ ڪجهه کسيو ويندو. انهيءَ ئي شيءِ کي سامهون رکي شاهه صاحب سنڌين کي سجاڳ ٿيڻ لاءِ سڏي ٿو.

شاهه صاحب پنهنجي عاشقانه يا صوفيانه شاعري جو دائرو سنڌ ۾ محدود ڪري ٿو. هو سنڌ کي ٻاهرين قصن: ليليٰ مجنون، شيرين خسرو هير رانجهو ۽ ٻين کي هٿ ئي نٿو لائي. هو سنڌ جي ڪهاڻين کي پنهنجي پياري ٻولي ۾ هڪ خاص رنگ ۾ بيان ڪري ٿو. هن جي سرزمين سنڌ جون مشهور آکاڻيون آهن. سسئي پنهون، سهڻي ميهار، مومل راڻو، عمر مارئي، تماچي، نوريءَ نٿي جي وڻجاري ۽ وڻجارو.

بهادريءَ جو بيان ڪري ٿو ته مورڙي ميربحر جو قصو آڻي ٿو. قرباني ۽ سخاوت ۾ سخي سپڙ ۽ ڄادي سمي جا گيت ڳائيندي سورٺ جي راءِ ڏياچ کي وڃي ايتري لاتوائس جو منگتي کي سر ڏيئي سرهو ٿيو.

وڍي سر ٿيءُ سرهو، مَ ڪين آءٌ م ڳاءِ،
جاجڪ تو متاءِ، ملڪ مڙوئي گهوريان.

شاهه صاحب هڪ فطرتي شاعر آهي. شاعر، جيڪو اکين سان قدرت جي ڪتاب ۾ ڏسندو آهي، سوئي بيان ڪندو آهي. هن جي سامهون سنڌ هئي، سنڌ ۾ ئي جيڪي ڏٺائين يا پسيائين سوئي هڪ خاص انداز ۽ خاص رنگ ۾ سنڌين جي سيکت لاءِ پيش ڪيائين. سنڌ کان ٻاهر ڇا وهيو ڇا واپريو ۽ ڇا ٿي گذريو ان سان هن فطرتي عاشق شاعر جو ڪهڙو لاڳاپو آهي. جڏهن پنهنجي سنڌ ۾ اهو سڀ ڪجهه ملي سگهي ٿو. جو ٻاهرين ڏيساورن ۾ به ڪونهي ته پوءِ ڇو ويهي سنڌين کي ڌارين جي قصن يا ڪهاڻين سان ريجهائجي ۽ سنڌن صاف ذهنيت کي ڌارين جي غلامي هيٺ آڻجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

شاهه صاحب عام شاعرن وانگي ڪنهن به عاشقانه قصي کي ترتيب وار بيان نه ڪري، منڍ کان وٺي پڇاڙي تائين جيئن تصو تي گذريو آهي، تيئن نه ٿو ٻڌائي پر، هڪ نئون ۽ نرالو رستو وٺي ٿو. سنڌ جي ماڻهن کي جڻ هڪ واقعو پوري طرح ڄاڻ ۾ آيل آهي. هو چڱي ريت هن کان سڃاڻ آهن. شاهه صاحب انهيءَ اڳ ۾ ئي ڄاتل ڪهاڻي کي نظم جي لڙهي ۾ پوئڻ شروع ڪري ٿو. ڪٿي سهڻيءَ جي سڀاڳ ۽ ڏهاڳ ۽ لس لهرين ۾ لڙهڻ جو بيان ڪندو وڃي ٿو ڪٿي سسئي جي جهنگ جبل جالڻ ۽ فراق جي ڦوڙائن جو دردمنداڻو داستان آڻي ٿو ڪٿي مارئي جي سيل ۽ ست ۽ عمر جي پاڪ حياتيءَ جو اهڙي انداز ۾ ذڪر ڪري ٿو جو جڻ اهي ڪهاڻيون اڳ ۾ ئي تفصيل وار ماڻهن کي معلوم آهن ۽ شاهه صاحب ٻڌل ۽ ڄاتل شيءَ کي هڪ نرالي انداز ۾ ۾ نروار ڪري رهيو آهي. قرآن مجيد جو به ساڳيو انداز بيان آهي. گذريل زماني جي قومن ۽ ماڻهن جي انعالن ۽ ڪرتوتن جي ڪهاڻي ۽ ان جي نتيجن جو جتي به بيان اچي ٿو ان جو نمونو اهڙو رکيل آهي جڻ ته اهي واقعا اڳ ۾ ئي ماڻهن کي معلوم آهي. هاڻي نقط هنن کي نتيجن کان خبردار ڪيو وڃي ٿو. ان رنگ ۾ ڪنهن ڳالهه جو بيان ڪرڻ ۾ علم بلاغي يا فصاحت جو وڏو راز سمايل آهي. جنهن جو بيان اسان اڳتي هلي ڪنهن ٻئي هنڌ ڪنداسين.

شاهه صاحب جو سندر ڪلام سندس حياتيءَ ۾ ئي هنڌين ماڳين هلي ويو ۽ سڀ ڪنهن صحبت ۽ سنگت ۾ هي ڪلام ڳائڻ ۽ مثال طور پيش ڪرڻ ۾ آيو ٿي. سنڌ وارن جون اکيون کلنديون رهيون ته اسان ڏارين جي ڪاهن ڪري پاڻ کي وساري ويٺا هئاسين ته ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيون. سنڌ ئي آهن جنهن ۾ عشق جون آکاڻيون آهن. جنهن کي پنهنجي تهذيب آهي جنهن ۾ صحيح تصوف آهي ۽ پنهنجي پريم واري مايه دار ٻولي آهي. پنهنجي شاعري آهي. سنڌ ۾ جو فارسي جي رواج ڪري سنڌي زبان ڏانهن هڪ نفرت پيدا ٿيل هئي، سا شاهه صاحب جي ڪلام واري ڪرامت سان محبت سان بدلجڻ لڳي.

هندن کي جو ڪن اڪرن اڇارڻ ڪري مسلمان ٿيڻ مجبور ڪيو ويندو هو سي به شاهه صاحب جي ڪلام کي پنهنجو سمجهي سنڌ ۽ سنڌ وارن کي پنهنجو سمجهڻ لڳا. ويدانت فلسفي جي رنگ ۾، هندن جي واتان اسلام جون اهم ڳالهيون چورايون ويون آهن جي هوند مذهبي ماڻهو سموري ڄمار مٿو ڪپائين ته به هڪ هندو کان ان جو اقرار ڪرائي نه سگهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

وحده وڏيا الاالله اڳ ڪيا.
محمد رسول الله چئي مسلمان ٿيا.
عاشق عبداللطيف چئي انهي پهه پيا.
تيلان ڏٺي ڏٺا. جيلان وحدت ويا گڏجي.
آڳي ڪيا اڳ ڪهين نــورو ٿي نور.
خوف عليهم ولاهمر يحزنون. سچن ڪونهي سور.
مولي ڪيو معمور. انگ ازل ۾ ان جو.

الله جي هيڪڙائي ۽ رسول الله ﷺ جي رسالت جي قبوليت ۽ قرآن شريف جون آيتون. شاهه صاحب هندن جي واتان بہ ان ريت چوائي ٿو جيئن هڪ مسلمان چوي يا ان جو اقدار ڪري. هوڏانهن اهي اقرار جيڪڏهن شاهه صاحب جي زماني ۾ ڪنهن مذهبي ماڻهو جي اڳيان ڪو غير مسلمان ڪري ها تہ جهٽ مٿس مسلمان هجڻ جي فتوي ڏيئي ڪيس مجبور ڪيو وڃي ها تہ اٿي اسان جي پر ۾ گڏجي رهہ.

شاهه صاحب پنهنجي زماني وارين نرالين حالتن کي سامهون رکندي نہ فقط سنڌ وارن کي ڌارين جي غلامي کان آزاد رهڻ لاءِ آواز بلند ڪيو پر. ان سان گڏ صوفيانہ رنگ ۾ سنڌ جي هندن کي بہ ان حد تائين پنهنجي ويجهو آندو جو هو شاهه صاحب جي ٻولي ۾ اهو سڀ ڪجهہ چوڻ لڳا. جو هڪ پڪو موحد مسلمان کلي دل سان چئي سگهي.

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ڏاڪڙن ۽ انقلابي زماني کان پوءِ سندن پٽن ۾ گادي جي سوال تان اختلاف پيدا ٿيو. ميان محمد مراد وڏو فرزند هو پر عام راءِ ميان غلام شاهه ننڍي پٽ جي ناڻدي ۾ هئي. ميان غلام شاهه پنهنجي والده سميت شاهه صاحب جو ڏاڍو معتقد ۽ پڪي ويساهه وارو هو. جيتوڻيڪ هو گادي تي شاهه صاحب جي وفات کان پوءِ سنہ ١١٧١هہ ۾ ويٺو مگر سندس عدل. انصاف ۽ رحمدلي ڪري سموري سنڌ وارا ساڻس سازگار هئا. ميان غلام شاهه کان اڳ ۾ سندس وڏو ڀاءُ ميان محمد مراد سنڌ جو والي ٿيو مگر هن ۾ حڪمراني جي پوري لياقت ۽ ڪامل قابليت ڪا نہ هئي. جنهن ڪري هو صاحب ٿڏجي ويو ۽ ميان غلام شاهه جو صاحبزادگي جي وقت ۾ ئي ماڻهن وٽ پيارو هو سو گادي نشين بڻايو ويو. ميان عطر اختلاف جو علم بلند ڪيو مگر اهو بہ هاراڻ . [illegible] ڪري ويو. هاڻي نقط ميان غلام شاهه هو جنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

قابليت سان نہ فقط اباڻي سنڌ تي ڏاڪو ڄمايو هو مگر جنهن شيءِ کي شاهہ صاحب سنڌ سمجهندو هو تنهن سموري ديس تي قبضو ڪري ورتو. لسٻيلہ رياست، قلات رياست، رياست ڪڇ ڀڄ، جيسلمير جا نواب ۽ راجا سنڌس ڍل پرو ٻڌيا ۽ سبزل ڪوٽ تي سال ڀر قبضو ڪري سنڌ جي انهن ڇڙتي ڪنڊن تي قبضو ڪيو جتي سنڌي زبان ڳالهائي ويندي هئي ۽ جتي شاهہ صاحب سير واري وقت ڀرپير گهمائي آيو هو.

شاهہ صاحب سنڌ جي بچاءَ لاءِ پنهنجي شاعري سان جنهن شيءِ جو بنياد رکڻ گهريو ٿي، تنهن کي سندس هڪ معتقد حاڪم، ڪماليت تي پهچائي دم ڪيو. سنڌ ۾ ميان غلام شاهہ جو دور هڪ سونهري دور ٿي گذريو آهي. سنڌ ڏاڍي سائي ۽ ساجي هئي ۽ ڌارين جي غلامي واري ڏوکي کان آجي هئي.

شاهہ صاحب سنڌ ساٺيهہ لاءِ مارئي جي واتان جيڪو سنڌ وارن کي پيغام پهچايو هو تنهن تي هر هڪ ماڻهو عمل ڪري رهيو هو هندن مسلمانن ۾ جيڪا نفرت پيدا ٿيل هئي، سا حڪومت جي حڪمت عملي سان ختم ٿي چڪي هئي، ملڪ پوري سک سانت سان گذاري رهيو هو.

منڊ تي منڊل وڄيا، ڪئي اوهيڙن اوڪ
ڇاڇر تي ڇنن ۾، مينهون ڇرن موڪ
سرهيون ٿيون سنگهاريون پوبو پائين طوق
ميها چيڙ ڦنگيون، جت ٿين سيئي ٿوڪ
لاٿائين ميان لوڪ، ڏولائي جا ڏينهڙا.

ميان غلام شاهہ جي زماني ۾ اهو پويون شعر هن ريت پڙهيو ويو ٿي.
لٿا ميان لوڪ ڏولائي جا ڏينهڙا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

فصل ٻيو

شاهه صاحب جي وقت ۾ سنڌ وارن جي رهڻي ۽ گذراني حالت

حقيقت ۾ سنڌ جي معنيٰ آهي ٻهراڙي ۽ واهڻ. هي ديس کيتي ڪنڊڙ ۽ چوپايو مال چارينڊڙ آهي. ان تي گذران ڪندڙ آهي. جنهن ڪري سنڌ جي رهاڪن جو وڏن شهرن کان وڌيڪ ٻهراڙين سان لاڳاپو آهي. هو دهات جو صبح ۽ سانجهي جي نظارن ۽ تازين هوائن جا مزا ماڻيندا رهندا آهن ۽ ٻهراڙي جي ڏڌ، مکڻ ۽ سچر سچي کير ۽ سٺي جهڙن جهڙن نعمتون ته ڳوٺاڻن کي نصيب ٿين ٿيون. جن کان وڏن شهرن جا ماڻهو وانجهيل آهن. هن کيتي واري پرڳڻي ۽ مالدار ملڪ هجڻ ڪري ئي سنڌ ۾ وڏا شهر ڪو نه آهن. خاص طرح شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي زماني ۾ ته ٺٽي کان سواءِ ٻيو ڪو ايڏو وڏو شهر ڪو نه هو. بکر (سکر) ۽ سيوهڻ به وڏا شهر ۽ گورنرن جي ويهڪ جا هنڌ هئا. پر ٺٽي جيڏو نگر ٻيو ڪو به ڪو نه هو. شاهه صاحب جو انهن وڏن شهرن سان به جيتوڻيڪ لاڳاپو هو مگر هو پاڻ ٻهراڙي جو ماڻهو هو. هن جي سامهون سچي سنڌ جا صحيح نظارا هئا. هو ٻهراڙي ۾ گهمندو ڦرندو ۽ واهڻ جو واءُ سواءُ لهندو رهندو هو. سنڌ جي تهذيب ۽ سنڌي تمدن، رهڻي ڪهڻي ۽ سنڌي ٻولي ٻهراڙين ۾ ئي سمجهندو هو تنهن ڪري پنهنجي ڪلام ۾ جو ڪجهه بيان ڪري ٿو ان مان سچي سنڌ جو ئي صحيح اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

ماهيو مال

شاهه صاحب جي زماني ۾ سنڌو نديءَ کي بچاءُ بند ڪو نه هوندا هئا ۽ نه وري پنجاب ۽ سنڌ ۾ هاڻي وانگي بئراجون هيون. جنهن ڪري سنڌو درياءُ ساوڻي جي موسم ۾ لس ليٽ وهي پوندو هو ۽ ٻارهو ئي ٻوڏيون ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ليٽيون لڳيون پيون ھونديون ھيون. ملڪ ۾ وڏا وڏا ٻيلا ۽ جھنگل ھوندا ھئا. درياءَ جي ڪنڌي سان چاھنڪ ۽ ڪانھ بہ جام بيٺا ھوندا ھئا. جتي مالدارن جي مينھن جا وڳ پيا چرندا ھئا. ميھارن جون مينھون دريائي ٻيلن ۾ چرنديون ۽ ميھارن جي تنوارن تي ڪن ڏينديون ھيون:

چاھڪ چريڻ تار تريڻ آيون مٿي آر،
ڪوڙئين ڪر ڪٺنديون، سٽي سڏ ڏرار.

مينھن جا بہ ڪيئي قسم ھوندا ھئا. جن سان ٻيلا پيا ٻھ ٻھ ڪندا ھئا. شاھہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

ڪاريون ڪنڍيون ڪڪيون، وارا ڪيون وين.
جوءِ جا جانارن جي ٻيلا ٻھ ٻھ ڪن.

انھيءَ زماني ۾ مينھن کي جيڪي ساز پاتا ويندا ھئا. تن ۾ ننڍي قسم جا چڙا بہ ھوندا ھئا:

محبتي ميھار جي، چڙن چوريا چاڪ

چڙن کان پوءِ وڏا ڊنير يا وڏا چڙا مينھن کي پائيندا ھئا. جن کي ڪرڪي يا گھنڊ بہ چيو ويجي ٿو:

ڪرڪن خوش ڪيا، محبتي ميھار جي

گھنڊ جو آواز تہ ميل ڪن تي مائيٽي جھنگل ۾ ٻڌڻ ۾ ايندو آھي:

ڪيڏانھن گھنڊ گڙن، ڪيڏانھن اتي ويون.

انھن سازن کان سواءِ ٻين وڏن چڙن جو قسم سانير يا سانيارا بہ آھن. جن جو آواز ستل ماڻھوءَ کي سجاڳ ڪري وجھي ٿو:

ستي جاڳاياس، سانير سپرينءَ جي.

ھن پر سيمر ھوءِ، ستي سانيارن جي.

ننڍي چڙيءَ يا وڏي چڙيءَ کي جيڪا شيءِ ڏڪ لڳڻ سان ھولائي يا پڙلاءُ پيدا ڪري ٿي، ان کي چئبو آھي "لار". شاھہ صاحب ان تي بہ ويئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ويچار ڪيو آهي:

لارن جا لنؤن لائي، سا ڪيئن آچيان عام.

لاري سانير جي سڱ يا پڪي ڪاٺي جي ٽيندي آهي، جا چڙيءَ جي اندرين گولائيءَ ۾ چلي سان لٽڪائي ڇڏبي آهي.

ميهار پنهنجن مينهن کي مچرن ڪان بچائڻ لاءِ دونهون دکائيندا ۽ باهيون پاريندا هئا. مهمان يا مسافر دونهين جي وسٽون تي لنگهي اچي ميهار وٽ آجهاپا ڪندا هئا:

دونهين دوست ميهار جي، ڏٺي جيئن ڏنائين.

شاهہ صاحب هتي ڪاري دونهين دوست جي کي ڏٺي سان تشبيهہ ڏيئي ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي:

هوءَ جا ٻري باهہ، منهن ميهارن جي.

سنڌ وارن جو سنڌو نديءَ سان ساهيپو رهندو آيو آهي. سنڌو نديءَ کي اڪرڻ لاءِ مڪڙي يا ملاح نہ ملندو هون تہ پوءِ سيٺهہ، سانڊارو سنڍ يا ترهو ترڻ لاءِ ڪم آڻيندا هئا. پر جيڪڏهن اهي نہ هٿ ايندا هون تہ پوءِ گهڙو ڪٺي گهڙي پوندا هئا. سهڻي جي سر مان فرمائي ٿو تہ:

گهڙي گهڙو هٿ ڪريو، ڪري الله توهار.

ننڍن واهڙن تي بہ ٻيڙيون هونديون يا وڏا نوڙ آرپار ٻڌي ڇڏيندا هئا. پوءِ لٽا لاهي مولهياتي وانگي ٻڌي پاٽيءَ ۾ گهڙي پوندا هئا. سهڻي ويچاريءَ کي اهو سمورا وسيلا ڪونہ هئا، جنهن تي شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

نہ ملاح نہ مڪڙيہ نڪي ٻڌائون نوڙ

موهائي جو بيان شاهہ صاحب هيٺئين شعر ۾ ڪيو آهي:

گهڙو پڳو تان گهوريو پڇي تام گهڙيہ
مولهاتو محب جو پڇي ٿيو پريہ
مٿان وير ورية ساهڙ ڏنم سڏڙا.

ساوڻ جي برسات ۾ ساوڪ ۽ سبزي ٿئي ٿي ۽ مينهن ۾ کير مکڻ جام ٿئي ٿو. شاهہ صاحب ٻهراڙيءَ ۾ اهي نظارا ويهي اکين سان ڏٺا آهن ۽ سنڌ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

صحيح رهڻي ڪهڻي بيان ڪندي فرمائي ٿو ته:

بر وڻا، ٿر وڻا، وٿيون ترايون،
پرهه جو پٽن تي ڪن ولوڙا وايون،
مکڻ پري هٿڙا، سنگهاريون سايون،
ساري ڏهن سامهيون، ٻولاهيون رايون،
ٻانهيون ۽ ٻايون، پکي سونهن پنهنجي.

مينهيون پاڻ مراديون تڏا چرن ٿر،
وڏي اوهه آيون پلئ لائي ڦر،
ساري اڇيو سامهون ڏين، سنجهي ڪير سچر،
ساڻ واڻيين ور پريون پرچڻ جون ڪيون.

انهن ڏينهن ۾ هي به رواج هو ته مالدار ماڻهو ڪن خاص ڏينهن تي ڪير وڪڻڻ جو وارو وارينداهئا. ۽ ڪير جيترو به ٿيندو هون سو خيرات خدا جي واسطي ڏيئي ڇڏيندا هئا. ان رسم ڏانهن هيٺئين شعر ۾ شاهه صاحب اشارو ڪيو آهي.

ڪير ڪريندي ريس، آيل سنگهارن سين،
جنهين جي خميس، واريون واري ڇڏيون.

آيل ماءِ، سنگهار مالدار ماڻهو خميس، وسپت يا خميس جو ڏينهن. هن مان سمجهه ۾اچي ٿو ته خميس ڏينهن مفت ڪير ڏيڻ جو وارو واريو ويندو هو. ٻي هنڌ فرمائي ٿو:

ڪير ڪريندي ريس، آيل سنگهارن سين
جنهين جي خميس، منڊي مور نه مٽ ۾.

هن اسان جي سنڌ ۾ پاڳيا 11 تاريخ هر مهيني جي ڪير نه وڪڻندا آهن. ۾ پيران پير جي نالي تي ڏيئي ڇڏيندا آهن. هن ارادي سان ته پيران پير اسان کان راضي ٿيندو ۽ مال ۾ برڪت وجهندو. اهو ارادو ڪرڻ ۽ نفعو نقصان خدا کان سواءِ ٻئي ڪنهن کان سمجهڻ اسلام جي حڪمن موجب صفا ڪفر آهي، تنهن ڪري گهرجي ته مالدارن کي وارو وارڻ وقت نيت صاف رکڻ گهرجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

شاهه صاحب جي آسپاس پاڻيءَ جا ڇڄ ۽ ڇاڇر هوندا هئا ۽ پٽ جي هيٺان گهاٽي گاهه جا ٻيلا هئا. ڪراڙ ڊنڊ ۽ ٻيون ڍنڍون هونديون هيون. لڳو لڳ درياهه پيو وهندو هو جنهن ڪري شاهه صاحب سنڌ ۾ مينهن جو گهڻو بيان ڪري ٿو:

واحد وڏائي ڪيا ڪنديين ساڻ ڪرم.

ڇاڇر ٿي ڇنن ۾، مينهون چرن موڪ.
سرهيون ٿيون سڳهاريون، پيون پائن طوق.

مالدار ماڻهو مکڻ وکڻي گهرج جون وٿون وٺندا هئا. ساوڻي جي مند ۾ جڏهن پاڻي ٻه جام ٿيو ۽ مينهون ٻه موڪ چرڻ لڳيون تڏهن سنگهاريون يا پاڳياڻيون گهڻو گهڻو ڳتا لهرائڻ لڳيون.

طوق يعني هس ۽ ڪنديون. مالهائون. پورائي ڳچين ۾ پائين ٿيون. مالدارن جي وسنؤ ۽ وس وقت جڏهن مانڌاڻيون پيون ڦرنديون آهن ۽ ڏڌ جو ولوڙا ٿيند آهن. ان جو جيڪو مشاهدو شاهه صاحب پيش ڪري ٿو سو ڏاڍو وندرائيندڙ آهي. فرمائي ٿو:

منڌيون مٽ ڳڙين. جهوڪين سو هن پيڙا.
سنڌي سنگهارن. جوءِ جياري جڏڙي

سنڌ وارن لاءِ ڏڌ هڪ وڏي وٿ ۽ هڪ وڏي نعمت آهي مارئي عمرڪوٽ جي قيد ۾ آهي تہ ٻہ اتي جيڪي سپنو لڌي ٿي سو بہ ڏڌ ولوڙڻ جو آهي:

ستي لڌم سپنو لوئيءَ ۾ ليٽي.
تہ منڌي پايو مٽ ۾ ولوڙيان ويٺي.
پڪي آئون پيٽي. ڪيرون ڏنيم جيڏيون.

شاهه صاحب سنڌ ۾ سڪار جو بيان ڪندي فرمائي ٿو:

هڪ ان ارزان ٿيو پيو مکڻ منجهه ماٽي.
ڪلمي سان ڪاٽي، لاٿم ڪس قلوب تان

ماڻهو جڏهن جس وس وارو ساجو سياڳو ٿيندو آهي. تڏهن مٿو ڦري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ويندو اٿس. شاهه صاحب جي زماني ۾ ايئن نه هو جو ان به ارزان ٿئي ته ۽ مڪڻ به مانيءَ ۾ آهي. پر تنهن هوندي به ڪلمو ياد آهي ۽ ڪلمي سان ماڻهو پنهنجن قلبن تان ڪس لاهي رهيا آهن. ماهي مال کان پوءِ ڳائي جو نمبر آهي. پر شاهه صاحب جي پريت ماهي مال سان گهٽي آهي. جنهن ڪري ڳنوارن جو بيان ڏاڍو گهٽ ڪري ٿو. برسات پوي ٿي. ماڻهو خوشيءَ ۾ رتا ماپن. سنگهاريون ڏاڍيون سرهيون آهن. ڳنوار به پنهنجي مال چارڻ جون ڳالهيون پيا ڪن:

ورِي وڏِي وس جون ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،
سيد چوي سين، آهي توتي آسرو.

سنڌي ماڻهو تمام پلا ڏاند به ڏاريندا هئا. جن جي پاچ جو بيان ڪندي فرمائي ٿو ته:

ڏاندن سان سيد چئي، ڪي پياديون پيچن.

وهڙن يعني ننڍين نيتن ڏاندن جو به نالو آڻي ٿو.

هٽي چيلهه چرون ڪئي وه پٺي وهڙن.

سنڌ جو اوٺو مال

عرب ديس وانگي. سنڌ ۾ اوٺو مال به شاهه صاحب جي زماني ۾ عام جام هو. ماڻهو ڪيتيءَ جو ڪم به اٺن کان وٺندا هئا ۽ واپار لاءِ به اُٺن جا قافلا ڪم ايندا هئا. سنڌ کان نڪري اهي قافلا هڪ طرف ڪڇ پيچ ۽ ڪاٺياواڙ ڏانهن مال کڻي ويندا هئا ته ٻئي طرف قندار ۽ هرات وڃي دنگ ڪندا هئا. اُٺ خشڪي جي ٻيڙي آهي جو هفتن جا هفتا اڃ ۽ بک ۾ پنيءَ تي مال لڏيو هلندو رهي. ديس پرديس ماڻيندو وتي. سنڌ ۾ اُٺن تي واپار کان سواءِ ٻيا ڏکيا سفر جهنگلن ۽ جبلن. برن پٽن جا اُٺن جي وسيلي ڪيا ويندا هئا. جنهن ڪري سنڌي ماڻهن جو اٺن سان هڪ قسم جو چاهه ۽ پيار هوندو هو. اٺن جي قافلن جون پرديس ۾ قطارون ڪاهي هلندا هئا. مسافرن کي تاڪيد ڪيو ويندو هو ته قطار کان ڪيڇي نه وڃن. متان لوڙائن جي ور چڙهي وڃن پوءِ هٿ هٿٽا پون:

چج م قطاران، ساٿ چڙهندو لڪئين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

مچڻ تئين پويان، وڳ وات نہ لهين.

سنڌ ۾ گهڻليون ۽ غنيم گهوڙن تي چڙهي اچي گهيرا وجهندا هئا. هاچا هٽي رمندا هئا. پر ڪڏهن ڪڏهن اُنن جي وسيلي بہ اهڙا واقعا تي گذريا هئا. پر تمام ٿورا. چو تہ اٺ پاڇوڪڙ جانور آهي تنهن ڪري ڌاڙيلن کي گهٽو گهٽ ڪم ايندو آهي. سسئي جي واتان شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

گهوڙن هنئين سيڪا، اُنن هنئين آئون.

جيئن عربن وٽ شينهن، ترار ۽ اُٺ جا ڪيترائي جدا جدا نالا آهن، تيئن سنڌ ۾ اُٺ جا بہ ڪيترائي نالا رکيل آهن. هن وقت اوٺي مال جو اڳين سمي جيترو چلاءُ ڪو نہ آهي. جنهن ڪري هنن جو سماءُ بہ ڪونهي. شاهہ صاحب جي وقت سنڌ ۾ اُنن کي جن جدا جدا نالن سان سڏيندا هئا، تن جو سندس ڪلام مان پتو پروڙي سگهجي ٿو. (1) اُٺ کي ڪرهو ڪوهل، ڪرهہ بہ سڏيندا هئا. لفظ ساڳيو پڙهڻيون الڳ الڳ آهن.

ڪرهو نہ ڪي ڪان پيرين آئون نہ پهچي

آئون ستي هو هليا ويا ڪرهل ڪاهي

(2) ميو جنهن جو جمع آهي مين.

ميا مچ منٿ، اڄ منهنجي ڪرها.

مين ڪي مذڪور آهي اُڻ تڻ اڳين پنڌ جي

(3) ڏاگهو، جمع ڏاگهن پور وهيءُ ۾ پهتل اُٺ.

ڏاڻي نہ ڏانگهن ڪي اوڳي ساڻ اڳٺ

(4) چانگو، چانگا چندن چاريان ائي پهر اپار.

(5) پور، اُٺ جو رنگ گهٽو ڪري ڪڪڙو ڳاڙهو ٿئي، پر ڪن جو رنگ وري پوراڻ تي وڌيڪ هوندو آهي تنهن کي پور چوندا آهن.

پور نہ چري پور، چڏيون تور تڪون ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

(6) ليڙو، جمع ليڙن.

ليڙو لاٽي ڪي چرڪ نير ساڻ نٿي.

اُس ۾ لڳي اوٺين، ليڙن لڪ ۾ لڳ

(7) گنگو، اُٺ جو اهو نالو سنڌس حقيقت حال موجب سسئي جي واتان رکايل آهي. جو راتو رات چپ چاپ ۾ سنڌس پنهونءَ کي اُن تي پلاڻيو پرديس ڏانهن پريا ويا. نہ تہ ٻي صورت ۾ اُٺ پريو ٻہ رڙي تہ سگهئو ٻہ رڙي فقط ايترو سو آهي، جو هلڻ ويل جهڙو گنگو چپ ٿي چپ، چپ ٿي نہ چوريندا آهي! پٺاڻي سسئيءَ پاران فرمائي ٿو:

گنگن ساڻ جنگن منڌ اسونهين ميڙئين

جر ورچي چڙيين سنڌو گنگن گس

(8) گورو، جمع گورن. اهو اگرچ ڏاچي جي کير پياڪ ٻر لاءِ ڪم آڻيندا آهن، پر شاهہ صاحب وڏي جمار واري اُٺ لاءِ ڪم آندا آهن.

ونگئي نہ وارن سين، گورن جا گوڏا.

(9) توڏو، جمع توڏا، معنيٰ لوڙهو. اٺ کي سڱن نہ هجڻ ڪري انهن لقب سان سڏيندا آهن:

اڳڻ مٿي اوبرا جڏهن ڏنئي توڏا.

(10) ٻوتو، جمع ٻوتا ۽ ٻوتن.

لطف سان لطيف چئي لنگهيو ٻر ٻوتن

ٻوتي ۽ بلوچ جي رڙهي پسان روءِ

(11) ليڙو، جمع ليڙا – ليڙن.

ليڙن جي لطيف چئي هلڻ سنڌو هوس

(12) ڪنوات، نؤجوان اُٺ.

ڪر چڏ ڪنوات، وڪون وجهہ وڏنديون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

(13) مهري، تمام پلو اُٺ.

مز مانن مهريءَ آڏي جهوڪيا جهوڪ ۾.

(14) پربت۔ وڏو قدآور اُٺ.

آئون ستي هو هليا، پلاڻي پربت

(15) ناقو، عربي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ ڏاچي، جنهن تي سواري ڪئي وڃي.

منڍ پيادي پنڌ گهڻو نہ مون اُٺ نہ ناقو.

(16) اولاڪ: سنڌ جي بلوچستان واري پاڙي ۾ اولاڪ نقط وهٽ جي ڪم ايندو آهي ۽ شاهه صاحب سُر مسئيءَ ۾ ان کي اُٺ جي معنيٰ ۾ آندو آهي.

معذور کي ماريو اولاڪن اچي

(17) شتر، فارسيءَ ۾ اُٺ کي شتر سڏيندا آهن. شاهه صاحب اهو لفظ بہ سُر ديسي ۾ ڪم آڻي ٿو.

ڪجاڙيا ڪاهي، شتر اُن سينگاريا.

(18) جمازه، جمازه عربي لفظ آهي، معنيٰ تکي مان تکي رفتار وارو اُٺ.

جتي جمازن کي، جيل ٿين جنجال.

هيٺي هنڌ شاهه صاحب "ز" جي بجاءِ "ج" ڪم آندو آهي، جماز کي جماج آندو اٿس. سنڌيءَ ۾ زاءَ کي جيم سان بدلائڻ جو جهونو رواج آهي.

ڪيهون ڪوهن پٽين، ڪوڪون جماجان.

(19) روڏو، گنجو اُٺ جنهن جي ٽڪڻ تي ٻج نہ هجي.

ڪرڙا ڏونگر ڪيهہ گهٽي جت ويا روڏا رنگائي.

ان سمي ۾ اُٺن جي چمار سالن پٽانڊڙ جيڪا مقرر هئي، شاهه صاحب ان کي پنهنجي هڪ ڏوهيڙيءَ ۾ هڪ هنڌ ئي ويهي بيان ڪيو آهي، جنهن مان سندس مطالعي ۽ سنڌي زبان جي وسيع ڄاڻ جو پرو پئجي سگهي ٿو. فرمائي ٿو:

دوئڪ دهليا جت، گورا هلن نہ گس ۾

چؤ سال ئي نہ چلٽا، تي تنگ نهاري تت.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سودي انهي سيد چئي، پوءِ پنجارين پرت،
ان اڙانگي پنڌ جي ڪا نيشن پئي ترت،
ســئي وڏي ست، جا اهڙي پر پنڌ پئي.

دوئڪ، يعني ٻن سالن جو وهٽ، جنهن ڪيرئي جي ڏندن پڇڻ ڪان پوءِ ٻه نوان ڏند پاتا هجن.

چؤسال: چئن سالن وارو جنهن چار نوان ڏند وڌا هجن.

پانجاريل: پنجن سالن وارو يعني پورو جوان وهٽ.

اهي اصطلاحون گهوڙن جي ڄمار لاءِ بہ ڪم اينديون آهن. ڏاندن لاءِ دوئڪ کي ٻڙاندوءِ چؤ سال کي چوگو ڪم آڻيندا آهن. نيش انهيءَ اُٺ کي چئبو آهي جو ڀوهہ جواني کي رسندو آهي. حقيقت ۾ اُٺن جي جدا جدا ڄمار لاءِ نالا هن ريت آهن:

1) ڪير ڏاڪ گوري کي "لاعرو" چوندا آهن. اهو ساڳيو لفظ ڳئون جي ڪير پياڪ ڦر لاءِ بہ ڪم ايندو آهي. اهو نالو اُٺ جي گوري لاءِ هڪ ورهہ جي ڄمار تائين ڪم آڻيندا آهن. 2) ٻن سالن واري ڦر کي "ڏيڙ" يا "ڪنوات" چوندا آهن. 3) ٽن سالن واري کي "ٻهاڻ". ٻهاڻ گهوڙي جي انهي ڦر کي بہ چئبو آهي جو اڃا سنجڻ وجهڻ جيڙو نہ هوندو آهي. 4) چئن سالن واري کي "ٽهاڻ" يا "نرات" سڏين. 5) پنجن سالن واري کي "چِٽ" 6) ڇهن سالن تائين دوڪ. انهيءَ ڄمار ۾ هيٺين ڄاڙي ۾ ٻہ نوان ڏند ڄمندا آهن. 7) ستن واري کي "چوگو" يعني چئن ڏندن وارو. 8) اٺن سالن واري کي "ڇڳو". ان وقت اٺ کي 6 ڏند ٿيندا آهن. 9) انهي ڄمار ۾ اُٺ جي ٻنهي ڄاڙين جي پاسن ڪان بہ تکا ڏگها ڏند نڪرندا آهن. پوءِ چئبو آهي تہ هاڻي اُٺ "نيش" ٿيو آهي. 10) ان ڪان پوءِ ٽن سالن اندر ٻيا چار نيش نڪرندا اٿس، اها اُٺ جي وهي موڙڻ جي نشاني آهي. ان کي "ارموش" چئبو آهي. جيئن پوءِ ٿيئن ويندو هٽندو. ڪاڏ خوراڪ واري اُٺ جي ٽيهن ورهن تائين ڄمار جتاءَ ڪري ٿي.

اُٺن کي ڏواڻ ۾ پائند بہ وجهندا هئا تہ جيئن جهنگ چرڻ ويل وارڻ يا هٽ ڪرڻ ۾ سولائي هجي. زوراڪ اُٺن کي نيل يا نير پائيندا هئا تہ چنائي پڇڻ ڪان تابو رهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

نو نير، ڏهه ڏاوڻيون، پندرهن پئند پياس،
جلهن سجڻ ياد پياس چرڪ چڻائين هڪڙي

اُن کي ڳچيءَ ۾ ڳانا ۽ مالهائون به پائيندا هئا ۽ ڪجاون يا هيدي تي ريشمي جهليون وجهندا هئا. اُٺ کي سواري لاءِ سينگاريو ويندو هو:

ڳل ڳانا يا قوت جا، موتين ڳتيس مال،
ڪديغي جي ڪرها، هيدي پائين حال.

اُٺن جي سونهن لاءِ ٽليون ٻڌندا ۽ مهارن ۾ ٽونئر پوئيندا هئا. هلويون هٽائيندا هئا:

ٽليون ٽونئر هلويون، مين سر موچار.

اٺن جي جهلن ۾ جهوڙا ٽانڪيا ويندا هئا. وس آهر ڪي امير ماڻهو ته موتين جي جڙاءُ جا جهوڙا به جهلن ۾ لڳائيندا هئا:

جهوڙا جن جهلن ۾ هيري لک هزار

سون جون دهريون به اٺن کي پائيندا هئا:

ان کي ناڪيليون نڪن ۾، دهريون دليلا.

سنڌ سونهاريءَ ۾ ماهي ۽ ڳائي مال ۽ اُٺن سان ڏاڍو پيار هوندو هو. اُٺ آهي به ڪمائتو جانور ويچارو "ڪائي ڪوڙ ۽ ڪمائي سچ" وهانءُ شادين تي اُٺن تي ڪجاوا ۽ پاڪڙا ٻڌي هار سينگار ڪري هلندا هئا. جنهن جو ذڪر شاهه صاحب پنهنجي مٿين ڪلام ۾ آندو آهي.

ريڊو ۽ ٻاڪرو مال

شاهه صاحب جي سنڌ ۾ ٻاڪرو ۽ ريڊو مال به جام هوندو هو. اهڙي طرح ٿر ملڪ ۾ ته رڍون پاليون وينديون هيون. رڍن جي اُن ڪتي ڪتيون ۽ ڏوڙا تيار ڪيا ويندا هئا جي ديس توڙي پرديس اوديا ويندا هئا.

پنو هارن پاهيون ڪي وس واهوندن،
لٽو سيءُ لطيف چئي، ٻڌو ٿڻ ٿرن،
اوٺا ڪورين ڪوئري سرتيون مٿان ســن،
عمر. اُن اگوندريه پاسي ڪانڌ ڪتين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هن بيت ۾ چيٽ جي بهاري مند جو بيان ٿيل آهي. جو شاهه صاحب مارئي واتان ٿر جي واهوندن يا بهاري جي ٿڌي هير جو بيان ڪندي فرمائي ٿو ته سيءُ لٿا آهن. رڍن، ٻڪرين جا ڦر، جي سيءُ ۾ سڪا پيا هئا. تن ڦڙ ٻڌو آهي. يعني تازا ماتارا ٿيا آهن. ان موسم ۾ گهيٽن ۽ ٻڪرين ۾ ڪاتر ٻه پوندي آهي. مارو لوڪ به انهي گلابي اُن ۾ پنهنجين سسن يعني ننڍڙن گهيٽن جي ڪونئري اُن ڪتري رهيا آهن. عمر کي مارئي ٿي چئي ته منهنجي هر هڪ ساهيڙي هن مند ۾ جهجهي اُن پنهنجي ڪانڌ جي ڪڇ ۾ ويهي ڪتيندي آهي. مطلب آهي ته شاهه صاحب جي سنڌ ۾ سياري گذرڻ کان پوءِ ٻاڪري ۽ ريڍي مال وارا ماڻهو جو ڪجهه پنهنجي مال سان پورهيو ڪندا هئا، سو هن بيت ۾ ڄاڻايل آهي. ڪڏهن ڪڏهن سنڌ جي برساتي پاڻي ۾ منداڻتو وسڪارو نه ٿيندو هو ته هو مال ڪاهي وسندي واري سائي حصي ڏي ويندا هئا. اتي وچي مال کي تاتيندا ۽ تڳائيندا هئا. سندن پراڻا وٿاڻ پڙ پينگ لڳا پيا هوندا هئا:

ٻري نه ٻڪر دانهن، ان جو پٽڪو نه مٽان،
ميان! ماروئڙن جا اونهان ڏٺم آنهن،
پڪا ڪٽي پرانهن، جيڪس لڏيو لوڙياريين.

هن بيت ۾ مالدار ماروئڙن جي لڏڻ جو ورتاءُ ٿيل آهي. هنن جي لڏڻ کان پوءِ، کوهن تي جي پوڻ يا گرٽا چڙهيل هوندا هئا. جتان هو مال کي پاڻي پيارينڊا هئا. تن جو آواز ڪو نه اچي ٿو ۽ نه ٻڪرين جي ٻيڪ ڪا ٻري ٿي. اوڏانهن هنن جي کوهن جا آنهن جا حوض به وڏا هوندا هئا. شايد هو پڪا ڪٽي پري هليا ويا آهن. جو لوڙيا "لوبون ڊيکيندڙ" ڏسڻ ۾ ئي نه ٿا اچن ڪيڏانهن هليا ويندا هئا. ان جو بيان هيٺين شعر ۾ ڪيل آهي:

جهڙ ڦڙ جت ٿيان اُت اڏايائون پکڙا.

ڏراڙ (ڏنار) يا مالدار ماڻهو گهڻو ڪري پاڻ ۾ هڪ هنڌ وٿاڻ ڪري ويهندا هئا. جو ته سنڌ ۾ چوپائي مال جي چوري جو تمام جهونو رواج آهي. مالدارن جو گڏجي رهڻ گهربل هوندو هو ته جيئن وقت سر هاڻن (چورن يا ڌاڙيلن) سان هاجي هٿڻ ويل مڙس ٿي مڙي مقابلو ڪري سگهن. شاهه صاحب انهيءَ حقيقت کي سامهون رکندي فرمائي ٿو ته:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڏڻ ڏارڻ ڏار رهڻ، اي نہ سنگهارن سٽ.
ڪاهي ايندا ڪڏهين، مٿي وانڍ وهٽ.
جي هاٽو هون مٽ، تہ ٻہ اوڏو نہ لاءِ ان جو.

يعني ڏڻ ڏارجي ۽ پوءِ ڏنارن کان ڌار رهجي اها سنگهارن يا سانگين جي سٽ يا رسم نہ آهي، جو تہ ڪڏهن ٻہ چور وهٽن تي سوار ٿي وانڍ (مالدارن) جي واهڻ تي ڪاهي اچي سگهن ٿا. جيڪڏهن ايئن ڪو سمجهي تہ چور يا هاٽو منهنجا دوست يا مٽ آهن تہ انهن کان بي خيالو يا ويسلو ٿي نہ ويهجي چوٽي آهي تہ:

چوران پت نہ ڪائي، توڙي هون سڳا پائي.

ڪيتي

سنڌ ۾ گهڻو ڪري جوئر، ٻاجهر ۽ ڪڻڪ جي ڪيتي ٿيندي هئي، ان زماني ۾ پاڻي ترتيب سان نہ ملندو هو جنهن ڪري سارين يا چانورن جي پوک ايتري گهڻي ڪا نہ ٿيندي هئي. ڪيتيءَ جو ڪم هاري منداٿن ڏينهن ۾ ڪندا هئا. ڪتي جي فصل کي نر فصل ڪري ليکيو آهي، جنهن ۾ سانوڻي جي پاڻيءَ جا وهڪرا ۽ برسات جا وسڪارا ٿيندا آهن. شاهه صاحب هارين جي حالت کي سامهون رکندي فرمائي ٿو تہ:

سارنگ کي سعين توکي سعيو نہ ٿئي،
گڙي تو گمان ۾ آيو ڪي آيو
هارين لاءِ هر جاءِ ۾ هادي هلايو
متان ائين هلايو تہ بادل آهي بس ڪئي.

مطلب آهي تہ سارنگ مينهن وسڻ جا سعيا ڪري رهيو آهي، پر توکي ڪم ڪار جو ڪو سعيوئي ڪو نہ آهي برسات يا سارنگ نقط هن لاءِ هاديءَ هلايو آهي تہ هاري هر ڪاهي آبادي ڪن ۽ سنگاريون سکي ٿي رهن.

مند ٿي منڊل وچيا، تاڙي ڪئي تنوار،
هارين هر سنڀاهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

"تاڙو" هڪ ننڍڙي پکيءَ جو نالو آهي، جو برسات پوڻ کان اڳ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

تنوارينڊو ۽ لنئونڊو آهي، جنهن جي لات مان اندازو لڳايو ويندو آهي تہ اڄهو ڪي اڄهو مينهن آيو. هاري موڪن يا واهن تي بہ آبادي ڪندا هئا ۽ هرلا يا ايت بہ چاڙهيندا هئا. سانوڻي جي ٻائڙ ٻوڙ ارلي کي ڏسندي شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

سورن سانگهاهو ٻائڙ ٻڌو ٻوڙوهي.

ٻائڙ ڇٻو آهي هرلي جي سموري ڏينگي جي سامان کي، جنهن ۾ ڦرهيون ۽ اوپارا ۽ ارڙين سان اٽڪيل مالهہ بہ هوندي آهي. مالهہ ۾ لوٽا ٻڌل هوندا آهن. سانوڻي جي ڪڇن ڪوهاڙن جو پاڻي اڇي انهيءَ ٻائڙ تائين پهچي ان کي بہ ٻوڙي ڇڏيندو آهي، جنهن کي ڏسندي شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ مون کي سورن ايڏو سانگهاڻ ڪيو آهي، جيئن سانوڻي جو پاڻي ٻائڙ کي بہ ٻوڙي ڇڏيندو آهي. پڪن کوهن تي بہ نار چاڙهيا ويندا هئا.

جيئن سي کوهي نار، وهن واريءَ گاڏئان.

انهيءَ زماني ۾ کي مسڪين هاري پورهيت بہ هوندا هئا. جن کي ڏسندي شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

چنا چچ هٿن ۾، ڪلهن ڪوڏارا.
پورهئي خاطر پنهنجي، اُٿن سوارا.

ڀهراڙيءَ جا سهنديءَ وارا آبادگار اوطاقون ۽ وٿاڻ بہ اڇي هرلن يا نارن تي اڏائيندا هئا. پاڻي ملڪ ۾ مئو هوندو هو پوءِ ان وقت جيڪا لئي لڳندي هوندي تنهن جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي:

اگڙ تازي، ڀهر ڪنديون، پڪا پٽ سونهن.
سرهي سيج پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن.
اسان ۽ پرين، شال هون برابر ڏينهڙا.

هن بيت ۾ ساون ستابن پاڳين جي، ڀهراڙيءَ جي حياتيءَ جو ڪهڙي نہ سهڻي نموني نقشو ڪڍيو ويو آهي. اگڙ ۾ گهوڙا ٻيٺل آهن ۽ ٻاهر ڪنڊيون مينهون، رهڻ لاءِ وڏا لانڊيا پڪا لڳل آهن. موسم سانوڻي ۽ مينگهہ ملهار آهي. سيج وڇايل آهي ۽ پاسي ۾ پريتم ويٺل آهي. ان حالت ۾ جيڪا سرهائي سرير ۾ سمائيجي سگهجي ٿي، ان جي بچاءَ لاءِ دل مان آواز نڪري ٿو تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

اسان ۾ پرين، شال هون برابر ڏينهڙا.

سنڌ ۾ جهونو رواج آهي ۽ شاهہ صاحب جي سنڌ ۾ تہ اهو رواج چوٽيءَ تي پهتل هو تہ ٻهراڙيءَ جا ڳيا ماڻهو واڻهن کي ماني ٽڪر کارائيندا هئا ۽ پاڻي ٻدران لسيءَ جو وٽو پري ڏيندا هئا. سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۾ اڄ تائين اهو رواج هلندو اچي. اڳئين زماني ۾ سنڌ وارا لسي ۽ کير وڪڻندا ئي ڪو نہ هئا، پر مکڻ وڪڻڻ هنن وٽ عيب نہ هو. لسي وڪڻندڙ کي ميتڙو يا ڪنجوس ڪري سمجهندا هئا. لسي ولوڙن کان پوءِ پاڻ پيئندا هئا يا وري ڪو سنگتي ساٿي يا ڪو واڻهڙو لسي چڪو گهرندو هون تہ وڏي خوشيءَ سان ان کي پانڌو پري ڏيندا هئا. شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

ساٿين کي سيد چئي پري ڏين پاڻ.

پاڻ يا پاٿو جي معنيٰ آهي وڏو وٽو يا ڪٽورو. مطلب تہ شاهہ صاحب واري سنڌ ۾ لسي جام هوندي هئي ۽ ٻين کي بہ پاڻ پري پيئاريندا هئا. شاهہ صاحب پاڻ بہ ڏاڍو لسي جو پياڪ هوندو هو جنهن جو ورثاءَ ڪتاب "لطف اللطيف" ۾ ڪيل آهي. مينهن يا ڳئون جي لسيءَ کان سواءِ ٻاڪري لسي بہ سنڌ ۾ تيندي هئي جا مينهن جي لسي جهڙي گهاٽي نہ ٿيندي آهي پر ڇڊي يا پتڙي ٿئي.

پهي پاڪي پتڙيہ پرينءَ ساڻ پيان.

پهہ معنيٰ پهرون، ٻڪري يا رڍ. پاڪي لسي، ڪيترا ٿري ماڻهو پاڪي يعني ٻاڪري لسيءَ کي باهہ تي ٿهڪو ڏياريہ گهاٽو بڻائي پوءِ پيئندا آهن. اها هنن ڏوٿين لاءِ چڻ کيرٽي آهي.

شاهہ صاحب کي سنڌ سان محبت آهي، الفت آهي، هو سنڌ کي سدائين سائو ستابو ڏسڻ گهري ٿو. سارنگ جي موسم ۾ ڪنهن ملڪ ۾ چوطرف ڪنوي ٿي تہ ان حالت ۾ بہ شاهہ صاحب کي سنڌ ياد پوي ٿي. هو فرمائي ٿو:

ڪنوي خراسان، سک وسايو سنڌڙي

هڪ ٻئي بيت ۾ فرمائي ٿو:

موٽي مانڊاڻن جي واري ڪيائين وار
وڄون وسڻ آئيون، چوڏس ۽ چوڌار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪي اُتيون استنبول تي، ڪي مٺيان مغرب پار،
ڪي چمڪن چين تي ڪي لهن سمرقندين سار
ڪي رمي ويئيون روم تي ڪي ڪابل ڪي قندار
ڪي دهلي، ڪي دکن، ڪي گڙن مٿي گرنار
ڪنهن جنبي جيسلمير تان ڏنا بيڪانير بڪار
ڪنهين ڀڄ ڀڄائيو ڪنهين ڍٽ مٿي ڍار
ڪن اچي عمر ڪوٽ تان وسايا ولهار
سائينم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

شاهه صاحب جي ڪلام مان پروڙي سگهجي ٿو ته هو دنيا جي جاگرافي، شهرن ۽ ملڪن جي نالن ڪان چڱيءَ طرح سڄاڻ هو. ان زماني ۾ ايشيا کنڊ تي مسلماني راڄ هو مگر وطنيت جي لحاظ سان هن کي جيڪا سنڌ جي ساٿيهه سان پريم آهي، تنهن جو ڪاٿو ئي نٿو ڪري سگهجي، هو سنڌ جي ساوڪ، مالدارن، هارين ۽ جهانگيئڙن جون جهوڪون ڏسي پوءِ فرمائي ٿو ته:

سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.

شاهه صاحب جي زماني ۾ ڪي اهڙا واپاري به هوندا هئا، جو اَن جي اٽاٽ واري وقت ۾ ميڙي ڪريو انبار لڳائيندا هئا. پوءِ اڻ هوندي وارن مسڪينن تي مهانگو وڪڻي هنن جو رت چوسيندا هئا. شاهه صاحب برسات پوڻ ۽ سُڪر سٺائي ٿيڻ جو بيان ڪندي فرمائي ٿو ته:

وڄون وسڻ آئيون، ٿيهه ٿيهه مينهن ٿمن،
جن مهانگي لاءِ ميڙيو سي ٿا هٿ هڻن.
پنجن مان پندرنهن ٿيا، ايئن ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، شال موذي سڀ مرن.

هتي شاهه صاحب سڪر واري حالت ۾ پنجن مان پندرنهن بنجڻ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

بيان ڏيندي چور بازاري يا بليڪ مارڪيٽ ڪندڙن کي بددعا به ڪئي آهي ته اهي ماڻهو جيڪي اسان جي سنڌ ڏيهه ۾ ڏڪار وجهي اَنُ مهانگو ڪري رهيا آهن. سي موذي يعني غريبن کي ايذائيندڙ شال سيئي مرن ته عام مسڪينن جي جند ته ڇٽي پوي. صوفي انسان ذات جو خادم ٿيندو آهي. هن جي سامهون انسانن جي خدمت ۽ سندن پيٽ جي بندوبست جو وڏو سوال رهندو آهي. جيڪي ماڻهو انسان ذات سان ظلم ڪندا ۽ هنن جي پيٽ تي لت ڏيندا آهن ته اهڙن ماڻهن لاءِ هڪ صوفي عارف جي دل مان "ڏڪاريا ڏيهه مان شال موذي سڀ مرن" کان سواءِ ٻي ڪهڙي آهه نڪري سگهي ٿي:

سيد چوي سين، آهي تنهنجي آسرو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

فصل ٽيون

سنڌ ۾ اميري ۽ غريبي

دنيا ۾ اميري ۽ غريبي شروعات کان هلندي اچي. جتي شاھوڪار آهن ته اتي نادار به آهن. نادارن ۽ مفلسن جو انگ دولتمندن کان هميشه وڌيڪ رهندو ايندو آهي. شاھه صاحب واري سنڌ ۾ اهي ٻئي شيون آهن. هن درويش شاعر جو لاڳاپو آهي ٻهراڙيءَ وارن ماڻهن سان تنهن ڪري پنهنجي ڪلام ۾ سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۽ ڳوٺاڻي تمدن ۽ رهڻي جو بيان ڪندو رهي ٿو. جيڪڏهن ڪٿي هوند وارن جي ڳالهه اچي وڃي ٿي ته اها به غريبي گذران وارن جي سلسلہ بيان ۾ ڳالهه مان ڳالهه ڪندي ايندي رهي ٿي.

سنڌ ۾ شاھه صاحب جي زماني ۾ ماڻهن جي گهرو زندگي ڪهڙي هئي، ان جو تفصيل اوهان هيٺ پڙهي سگهو ٿا.

زالن جا زيور ۽ سندن پوشاڪ

زال ذات جي فطرت ئي ان ريت آهي ته هنن جو هار سينگار ۽ ڳهه ڳٺي ۽ لٽي ڪپڙن سان ڏاڍو پريم ۽ پياس رهي ٿو. زال پنهنجي ڪم عقلي ڪري هڪ ته پنهنجي ڏيکاءُ جي متوالي هوندي آهي، ٻيو ته پنهنجي واڪاڻ تي مري مٿو ڏيندي آهي. ٻيو ڪو واڪاڻ نه ڪندس ته پنهنجو پاڻ کي ويٺي پڏائيندي اهڙي قسم جي انساني حصي کي سندس ريجهائڻ ۽ پرچائڻ لاءِ زيور ۽ ڪپڙا، جنهن سان هوءَ منهن مٿي کٽي مرڪي سگهي، ضروري ٺهرايا ويندا آهن. ڳهڻ جا قسم هر هڪ ديس لاءِ اتي جي رهاڪن پنهنجي پنهنجي پسنديءَ موجب ايجاد ڪيا آهن. جن جو رواج هن زماني ۾ وڃي ٿو ختم ٿيندو. شاھه صاحب واري سنڌ ۾ امير عورتن جي ڳهڻ ۽ مسڪين زالن جي زيورن جو جدا جدا پرد پئجي سگهي ٿو. امير عورتون نڪ ۾ جڙاءُ دار نٿون يا بولا پائينديون هيون. سون تي موتين يا ياقوتن جا ٻڙا جڙاءُ ٿيل هوندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سيئي سهاڳڻيون سيني منهن جڙاءَ.

نڪ جو زيور خاص طرح اڳئين زماني ۾ عورت جي سهاڳ جي نشاني سمجهيو ويندو هو. مجال هئي جو ڪا به پرڻيل وريتي گهريتي. نٿ کان سواءِ ہتي تي. هڪ گهڙي تہ گهر ۾ گهاري سگهي. پاڙي اوڙي واريون وڏيرڙيون سندس منهن ئي پٽي ويندڙيون هيون. پر هاڻي چا آهي جو نڪ ٽوپڻ جو بہ سنڌ جي پڙهيل ماڻهن مان رواج نڪرندو ٿو وڃي. ڪنن ۾ جهومر ۽ پنڙا پاتا ويندا هئا. ڳچيءَ ۾ هار پهريندڙيون هيون.

سونا ڪُر ڪنن ۾، ڳچيءَ ڳاڙها هار.

هت پنڙن لاءِ "ڪُر" جو لفظ ڪم آيل آهي، جو عربي اکر "قرط" جو بگڙيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڪن جو زيور ڪن جا زيور سون جا بہ هوندا هئا ۽ چاندي جا بہ.

سونهن ربي سون سين، ڪامڻ سندا ڪن.

جهومر بابت فرمائي ٿو:

جهومر بستر پاس، وسي مينهن پسائيا.

مٿئين بيت ۾ ڳچيءَ جي زيور جو بيان بہ اچي ويو آهي، يعني ڳچيءَ ڳاڙها هار. شاهہ صاحب جي زماني ۾ اميرن جون عورتون سونيون ڌريون، سونيون ڪنڊيون ۽ سونا چندن هار ڍڪينديون هيون. جن کي "ڳاڙها هار" سڏي سيني جو گڏيل بيان فرمائي ويو آهي. ڳچيءَ جي سنڌي زيورن مان هس بہ هڪ آهي، جو ہهراڙين جون زالون چانديءَ جو جوڙائي ڍڪينديون هيون ۽ هوند وارن وٽ سونا هس بہ هوندا هئا.

سيئي سهاڳڻيون سيني ڳچيءَ هس.

شاهہ صاحب جي زماني ۾ هوند وارن گهرن جي زالن ۾ سونين يا عاج جي ٻاهين جي رواج هوندو هو پر غريب گهراڻي واريون مايون ڪچ جا ڪوڙا چوڙا پائينديون هيون. مارئيءَ جي واتان بيان فرمائي ٿو تہ:

ڪراين ڪچ جا چوڙا ڪوڙا جن.

سو مرڪ ماروئڙن، جنان لوڪ لڄ ٿئي.

چوڙن کان سواءِ ٻانهوٽا بہ پائينديون هيون:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

بانهوتا بانهن ۾ سينڌ سٽيا وار.

زالون پنهنجن وارن جي سنڀال لاءِ گهڻا جتن ڪنديون آهن. ڳتن ڪي جدا جدا مصالحن سان ڳنڊائينديون آهن. جن ۾ اڳ سڳيون وجهي ڇڏينديون هيون ۽ هاڻي ربينن جو رواج پيو آهي. شاهه صاحب جي زماني ۾ امير زالون خوشبودار تيلن سان وارن کي مڙهائينديون هيون. جو هاڻي اهو رواج سنڌ مان نڪرندو وڃي ٿو.

مڙهيا ساڻ مشڪ سين، چوٽا ساڻ چندن.

غريب عورتون سڳيون ميريون ٽين ته وري ڏوئي سنڀالي ڪم آڻين ۽ ٽري زالون سڳين کي ڏاڳا سڏين.

اُنا مينهن ملير ۾ ڏاڳا ڏهر ڏئندي

ٿر ۾ برسات پوندي آهي ته ترايون تلاءَ پرجي وينديون آهن. انهي پاڻيءَ مان ٽريلون پنهنجا ڏهر (رلڪا ۽ رليون) به ڌوئن ۽ چوٽيءَ جا ڏاڳا به ڌوئي اُجاري وري ڪتب آڻينديون آهن. شاهه صاحب جي سنڌ ۾ امير عورتن ۽ غريب گهر وارين جي لباس ۽ لٽي ڪپڙي ۾ وڏو ئي فرق هوندو هو جيئن اڄڪلهه هلندو اچي ٿو. ڪن ويچارن کي ڪلهن ڏانو ڪنجرو مٿو اگهاڙو ته ڪن کي ريشمي گهگها هوندا هئا.

جن پوتا پٽ جا، گهگها سان گلن.

جهڙا پانن پن، تهڙا مٿن ويس.
چوٽا تيل چنبيليا، ها هاهو هميس.

گوري رنگ واري گجر کي هلڪي ساوي رنگ وارو ڪپڙو ڏاڍو ٺهندو ۽ موهيندڙ ٿيندو آهي. شاهه صاحب هتي پان جي پن سان ويس کي تشبيهه ڏيئي ڪمال جي بلاغت جو مظاهرو ڪيو آهي. جو ته پان جي پن جو رنگ نه گهرو ساوو ٿيندو ۽ نه وري ڦڪو ساوو پر وچٿرو هلڪو سبز ٿيندو آهي، جوئي هڪ چاڳلي جي بدن تي سونهندو آهي.

شاهه صاحب جي زماني ۾ ريشمي روا، شالون يا پٽ جون شالون، الاچي نالي هڪ ريشمي پٽاپٽي ڪپڙو به هوندو هو. بخمل ۽ بافتن جا قسم ارنج ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پين نالن سان به اوڍيا ھئا. ارم ھڪ تسم جي نلالين يا باريڪ لسو اُوني ڪپڙو ۽ پٽ چيرو ۽ عبير نالي جنھن کي انبر به سڏيندا آھن. ھڪ ريشمي ڪپڙو جنھن تي وڏا گل ٻوٽا ٺيندا آھن. اھي به امير عورتون استعمال ڪنديون ھيون. ان کان سواءِ کھنبا ۽ ڪتين جون ٻانڊوٽيون يا ڇريل چادرون به ھونديون ھيون. ان سڀ ڪپڙن جا تسم ڪلن جا جڙيل ڪو نه ھوندا ھئا پر ھٿ جا اُٽيل ۽ آڏاڻن جا اڏايل ھوندا ھئا.

شاھ صاحب مارئي جي واتان ڪيئن نه انھن شين جو صنعت تضاد جي رنگ ۾ بيان ڪري ٿو:

پٽولا پنھواريون، مور نه مٿي ڪن،
جي لاک رتائون لوئيون، ته سانئا سونھن،
اُن ايلاچين اگريه بخمل بانتن،
سکر پايان سومرا، ڪتي کان کھنبن.

ارم ھڏ نه اوڍيان پٽولا پٽ چير،
ٻانڊوٽيان ٻن ڏيان، ارنچ ۽ عبير،
ماروءَ سان شل ماٽيان، ڪتيون جھڙيون ڪير.

ھتي شاھ صاحب سنڌ وارن جي ساون ۽ سھندي وارن ۽ غريبي گذران ڪندڙن، ٻنھي ڌرين جي پوشاڪ جو ھڪٻئي جي مقابلي ۾ بيان ڪري ويو آھي. تر جي اڇي ڪتيءَ کي پارو ڙي به چوندا آھن.

پرم پاروڙيه رھي جنھن ۾ اڇي اُن.

ولائتي بلاڪيٽن جو رواج ڪو نه ھو ماڻھو عام طرح سوڙيون سبائي سيءَ جي منڊ کي مٿائي ڇڏيندا ھئا. پر ڏوتي مسڪينن کي سوڙيون ڪتي ملي سگھيون ٿي:

آئون ڪيئن سوڙين سمھان، مون ور گھاري سيج،
ور اباڻن سين اُڃ، ڪوءِ شربت تنھنجو سومرا.

انساني آرام ۽ آسائش لاءِ وھاڻا، پٽراٽيون به ھيون ته سمھڻ لاءِ ڇپر ڪٽ، توشڪون يعني طول به ھئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

چپون چپر، ڪٽ، پهڻ پٽرٽيون پايان.

سسئيءَ ڪي ماءُ ڏاج ۾ ڪاهي شيون ڏنيون هيون، چوڻيس ٿي ته:

ماءُ وهاڻو واں ڪڻ پٽراٽي پنهنجي،
جيڪي ڏنئي ڏاج ۾ سو سيڻي سار.

ڪٽون ۽ پلنگ انهيءَ زماني ۾ ڪم ايندا هئا:

پٽي ڪپهہ ڪتن تي، ٽيا پلنگ پراٽا.

امير زاديون هندورن ۾ بہ هسواريون ڪنديون هيون.

هيس هندورن ۾ پيہ ڪا نہ پروڙ.

رهڻ لاءِ محل، محلات، رنگ محل بہ هئا. جن جو بيان مارئي ۽ سورٺ جي سرن ۾ آيل آهي.

متان روءِ چوءِ، تہ ڏوتوءِ ڏوارڻ ۾.

هت بنگلي يا محلات جي عربي لفظن جي بجاءِ "ڏوراڻو معنيٰ رنگ محل جي معنيٰ ۾ نج سنڌي لفظ ڪم آيل آهي. غريبن جي رهڻ لاءِ "پنگا" ير پتار جا آهن. پنگن ڪان سواءِ مارو لوڪ تہ فقط پٽن تي بہ ويٺي وقت گذارين ٿا.

جت پنگا پٽون پيٽيون، تنهن ڪنوڻ تي ڪڙي

اميرن لاءِ تناتون آهن. مومل چوي ٿي تہ:

ڪوڙ تناتون ڪاڪ ۾.

تہ وري مسڪينن ميربحرن جا پکا آهن:

پکي پٽي پچار تہ چام تماچي آئيو.

مارن جا "منهن" بہ آهن. پنهوارن جا پکا بہ آهن. وانديون يا لانڊيون بہ هونديون هيون. مالدار ماڻهو ڪچن گهرن ڪي (ڍينگر) ڍنگرن جا لوڙها ڏيئي اُن ۾ رهن تہ ان کي بہ وانڊ چيو ويندو آهي.

هن منڊ مارو سنرا ڍنگر ڍار رهن.

ڍنگرن جي ڍار رهڻ جي معنيٰ آهي لوڙهن جي اجهن ۾ رهڻ. ساڳي ريت سنڌ وارن جي ٻهراڙيءَ جي ٻيو ڪاڏو هوندو هو تہ. وري وڏن شهرن جو بيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هوندو هو. مارئي پنهوارن جي ذات سان شهرن جا پلاءُ نہ تي پاڙي ۽ ڪنڌيءَ جي سڪل سيڪيل سگر کي سيئين کان وڌيڪ سمجهي ٿي.

سگر ڪِين سرتيون، سيئين جان سيڪي.

ٻهراڙي جا غريب ماڻهو تہ ايئن بہ هوندا هئا جو:

آٽين ۽ چاڙهين، ذات ڏهاڙي سومرا،

منجهان لنب لطيف چئي چانور ڪيو چاڙهين.

پلاءُ نہ پاڙين، عمر آراڙي سين.

لنب جو گاهہ پراڻ درياءَ جي ڪپ سان، توڙي تر ۾ جام ٿئي. سندس پاڙ زمين ۾ ڪا تورو هيٺ هوندي آهي. هٿ لاءِ تہ پٽجيو پوي چڙ تہ بي پاڙو گاهہ آهي. تورو خوشبودار بہ ٿئي ٿو. ٻهراڙي جا ڏوٿي ماڻهو انهيءَ گاهہ کي سڪائي چانورن وانگي چاڙهي کائيندا آهن. آرڙو معني ذات. مارو لوڪ پنهنجي ذات برابر پلاءَ کي ڪجهہ ڪري نٿا سمجهن.

سنڌ جي تر واري ڀاڱي جون حالتون اڄ بہ ہہ سئو سال اڳ واريون آهن. تورو ڪجهہ انهن ۾ ڦيرو ايندو وڃي ٿو. باقي عام سنڌ جي ٻهراڙي ۽ وڏن شهرن جي رهڻي ڪهڻي، ڪاڌي پيتي ۾ جيڪو شاهہ صاحب جي زماني ۾ تفاوت هو سو هاڻي بہ ڪنهن حد تائين قائم آهن. هن کان پوءِ ڏسجي تہ هن آيل نئين انقلاب کان پوءِ جا تو ٿئي.

سنڌين جا ڪي خاص ديسي رواج

هر هڪ ديس جا جدا جدا رواج ۽ جدا جدا ريتون ۽ رسمون ٿينديون آهن، جن جو ٻين ملڪن جي ماڻهن ۾ رواج ڪو نہ هوندو آهي. انهن ريتن يا رواجن جو سنڌن مذهب يا ڌرم سان لاڳاپو هجي يا نہ پر اهي هن لاءِ ڪيون وينديون آهن، جو اهي عام ملڪي عادتن ۾ داخل ٿيل هونديون آهن. شاهہ صاحب جي زماني ۾ شاديءَ جي موقعي تي گهوٽ ڪنوار کي ڳانا يا سڱڙا ٻڌا ويندا هئا.

سون برابر سڱڙا، مون کي ٻانهن ٻڌائون.

گهوٽ ڪنوار جي ميلاپ ويلي، هنن جا هڪٻئي سان مٿا ملائي، ڪين لائون ڏنيون وينديون هيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

مون ماروءَ سين لڏيون، لوئيءَ ۾ لائون.

مارئي لوئيءَ ۾ پنهنجي ماروءَ سان لائون لڏيون. پر سسئيءَ ويچاريءَ لڪن ۾ مرڻ ۽ سفر ۾ ڏکن ڪاڻ لاءِ، پنهون سان لائون لڏيون هيون. پنهنجي ماءُ کي چوي ٿي ته:

لڳندي لڪن سين، آئون جي مران ايئن،

ماءُ پنهنجي نينهن، ته ڪر لائون لڏيون.

شاديءَ ويلي جڏهن گهوٽ، ڪنوار واري ڪوٺيءَ جي ٻنيي تي پهچندو آهي، تڏهن ڪيتريون ڪنواريتيون زالون سندس رستو روڪي بيهنديون آهن. انهن مان گهوٽ جي سالي يا ٻي ڪا سهاڳڻ، هڪ ڪچو ڌاڳو ڪٽي پير جي آڱوٺي کان وٺي سندس مٿي تائين ڊاوڻ ڊائيندي آهي ۽ ڪجهه لاڳ وٺي پوءِ ڇڏينديون آهن. انهيءَ جو مطلب هوندو آهي ته مرد پنهنجي ونيءَ وٽ ڪچي ڌاڳي ۾ ٻڌو پيو هجي. اها رسم شاهه صاحب جي زماني ۾ به هئي. سسئيءَ جي واتان چورائي ٿو ته:

ڪيچن آئون نه ڪڙي، ڪنهن ڏکيءَ ڊانوڻ ڊائيو.

شاديءَ جي رسمن مان نيڪتي به آهي، يعني ته گهوٽ ڪنوار کي پرڻائي، ساهرن جي گهر مان آڻي، پهريان ڪنهن ويجهي عزيز جي گهر ۾ رهائيندا هئا. ان کان پوءِ ٻيءَ رات نيڪتي ڪري پنهنجي اصلي گهر ۾ آڻيندا هئا.

پرڻائي پنهونءَ کي، نيڪتي نڪرايو.

گهوٽ جڏهن ڪنوار جي ڪوٺيءَ واري ٻنيي، تي ايندو هو ته اتي هڪ ڏڪڻ رکيو ويندو هو جنهن تي اڳ ۾ ڪنوار کان پير رکايو ويندو هو ۽ ان کان پوءِ گهوٽ جو پير برابر رکائبو هو پر جيڪڏهن گهوٽ جو پير ٿورو پاسيرو پيو ته ان کي بڇڙو سنوڻ ليکيو ويندو هو:

پوچا ڏنم پير، ڏڪڻ مٿي ڏول جا،

مون پاتيو تنهن وير، ڪرجهي ڪندو پريتڙي

پوچا جي معنيٰ آهي اڌ پورا يا ڏنگا. شادي ويلي ڏڪڻ تي پير رکڻ يا ڏڪڻ پچڻ جو رواج سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۾ ڪيترو زمانو هلندو آيو ٿي جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

شايد هاٿي ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي.

شاديءَ جي موقعي تي جڏهن زالون اچي گڏ ٿينديون آهن. تڏهن ڪنوار کي پيڪن وٽان يا ڀين عزيزن ۽ دوستن وٽان ڪپڙا يا ٻيو ڪجهه ڏاج ۾ ملندو آهي. تنهن کي سنڌي اصطلاح ۾ "ڳٿائڻ" چوندا آهن. شاهه صاحب جي زماني ۾ سيج ۾ ڳٿائڻ جي اصطلاح هئي. مارئي جي پاران فرمايو ٿو:

مون کي ماروئڙن، سيج ڳٿائي سيج ۾.

سيج جي معنيٰ آهي اها کٽ يا پلنگ، جو گهوٽ ڪنوار کي پرڻي رات نصيب ٿيندو آهي. هتي سيج جي معنيٰ آهي شادي يا پرڻو. مرڻي جي موقعي تي ڪيتريون زالون گڏجي پار يا ورلاپ ڪنديون هڪٻئي سان همدردي ڏيکارڻ لاءِ روئنديون ۽ پنڊ ڪنديون هيون. امير ماڻهو ڪو مرندو هو ته لنگهياٽي زالن جي وچ ۾ ويهي او سارا چوندي هئي ۽ ٻيون ڪيس وراڻيون ڏيئي گڏجي روئنديون هيون:

نڪي روئڻ واريون. نڪي او سارين.
مون کي مون مارين، مونهين سندا ڏڪڙا.

اهڙن موقعن تي روئنديون ته اُهي ئي جن کي لڳل هوندي آهي باقي ٻين کي ڪهڙي ضرورت هونديءَ پر لوڪ لڄا ڪري هو به سر ملائينديون آهن.

اڻ ڏکوئيون ڏکن جي، ڪوهه ٿيون پٽر پون.
ناهه او راتون ان کي ٿيون لوڪ رياءُ روئن
پنڻ پيريون جن پار تنهين جا پڌرا.

پٽر پوڻ معنيٰ ماتم جي تڏي تي ويهڻ. لوڪ رياءُ، جيڪي لوڪ جي لڄا کان روئنديون آهن. جن جي دلين تي ڏک جو ڏيرو ڄمايل آهي تن جا پار يا ورلاپ ئي پڌرا هوندا آهن.

ڪنهن کان گناهه يا ڏوهه ٿيندو آهي ته معافي وٺڻ واسطي، سنڌ واسي ڳچيءَ ۾ پاند پائي وڃي معافي وٺندا. شاهه صاحب واري سنڌ ۾ به اهو رواج هوندو هو ته عورت پنهنجي ڳنڍي يا رئي جو پاند وجهندي هئي ته مرد پٽڪو لاهي پاند وجهي پرچائيندا هئا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پهائينديس پنهونءَ کي ڳچيءَ پائي ڳنديءَ

وينديس هوت پنهونءَ ڏي پاند وجهي پٽڪي

سنڌ ۾ پيرن کڻڻ يا پيرن آهوڙڻ جو فن هن حد کي پهتل آهي جو پاڻيءَ مان چور يا گم ٿيل ماڻهو يا جانور جو پير کڻيو هليا ويندا آهن. انهي هنر جي ڪاريگرن کي "پيري" يا "پيراڊو" ڪري سڏيندا آهن. اهو هنر سنڌ کان سواءِ ٻئي ڪنهن به ملڪ جي ماڻهوءَ کي ڪونه ايندو آهي. اهو نن شاهه صاحب جي زماني ۾ به سنڌ جا رهاڪو ڄاڻندا هئا.

لکن تان لڙيو پير نهاريان پرينءَ جو.

پر سڄاتائين پنهونءَ جو منجهان.....

پير جي پڪي ڪرڻ لاءِ پير کي چؤطرف ليڪو هنيو ويندو هو جنهن کي "پير ڪڙڻ" چوندا آهن. شاهه صاحب انهيءَ سنڌي اصطلاح کي هيلين ريت ڪم آندو آهي:

ڪڙهي ۽ ڪڙيو پر ۾ پير پنهونءَ جا.

مسافر جڏهن گهر مان سنهري سهي پرديس پڌاريو آهي. تڏهن رات هلندي هن جي ڪٻي پاسي کان جيڪڏهن تتر پکي اڏري وڃي پوءِ ته ان کي بد سوڻ يا بدفالي ليکيندا هئا. شاهه صاحب سسئيءَ جي واتان چورائي ٿو ته:

تتر ٿئي م تن کي، ڏونگر ۾ ڏائو.

ساڳي ريت عرب قوم ۾ وري رواج هو ته سفر ڪندي جيڪڏهن سهو سندن سامهون لنگهندو هو ته ان کي ڀڙو سوڻ سمجهي گهر ڏانهن موٽي پوندا هئا. سڀ ڪنهن ملڪ جون ريتون ۽ رواج جدا جدا آهن.

آسمان جي ستارن تي سنڌ جي ٻهراڙي وارا رات جي وقت ۽ ٽائيم جو اندازو لڳائيندا هئا. جو بلڪل ٺيڪ نڪرندو هو. ڪتيون، تيڙو ۽ لڏا انهن کي نهاري رات جي گذرڻ جي ڪٿ ڪري سگهندا هئا ۽ انهن هلندڙن ستارن کي نکٽ چوندا آهن.

ڪتين ڪر موڙيا، تيڙو اُيا ٽيئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ٽيڙو يعني ٽي تارا جي ڪتين جي پوئتان هلندا رهندا هئا. مطلب ته ڪتيون لڙي رهيون آهن ۽ ٽيڙو منجهند اچي رهيا آهن. يعني ته رات اچي رهائي آهي پر ان هوندي به:

نڪتا سڀ نئي ويا، آيو نه اوني.

سنڌ ۾ اڄ تائين ٻهراڙي وارن ۾ نڪتن تي وقت سڃاڻ جو رواج آهي. پر شهري سنڌين مان اهي ڳڻ ڳم ٿيندا وڃن ٿا. مرٽي پرٽي، جون جيڪي ريتون يا رسمون سنڌ ديس ۾ آهن. سي گهڻو ڪري هندن ۽ مسلمانن ۾ هڪجهڙيون آهن. شاديءَ ۾ لائون ڏيڻ يا گهوٽ ڪنوار کي ڳانو ٻڌڻ، ڏيڻ پڇڻ، ڪي ڏاج ڏيکارڻ ۽ ڏاج ۾ ڪي شيون ڳڻائڻ يا مرٽي ۾ زالن جو گڏجي اوسارڻ ۽ گڏجي ڏٺن وارن تي روئڻ. اهي سڀ ريتون حقيقت ۾ هندڪيون آهن. پر مسلمانن ۾ هندن جي هم وطن هجڻ ۽ هڪ ٻولي ڳالهائڻ ۽ پاڻ ۾ گڏجي رهڻ جي ڪري رائج ٿيون. جنهن ڪان پوءِ هنن جي ته تهذيب جو به پاڳو ٻڌجي پيون. ساڳي ريت نيازمندي ڏيکارڻ لاءِ پيرين پوڻ يا رئل کي پهائڻ يا پرچائڻ لاءِ پلاند وجهڻ به هندڪي ريت آهي. جنهن کي سنڌي مسلمان پاڻ لاءِ هضم ڪري ورتو آهي. هرهڪ ديس جون جدا جدا رسمون ۽ جدا جدا رواج آهن. جن کي ديس واسي مذهب يا ڌرم جو جزو نه سمجهندا آهن. پر انهن کي پنهنجي وطن جي ورجيس سمجهي ڪم آڻيندا آهن. جنهن ۾ انهي ديس جي رهاڪو سواءِ ڪنهن مذهبي يا ڌرمي تفاوت جي ان کي ڪم آڻيندا رهندا آهن. انهن ملڪي ريت کي نج ريت سمجهي ئي ڪم آڻيندا آهن، نه مذهبي فرض سمجهي. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو انهن کي پنهنجو مذهب يا ڌرم سمجهي ان جي ڪرٽي تي هوڏ ٻڌي تو ته اها ان جي حماقت آهي.

شاهه صاحب جي زماني ۾ سنڌ ۾ اسلامي راڄ هو ۽ مذهب جي محافظ مخدومن جو ڏاڍو زور هو. ان هوندي به مٿيون ريتون رائج هيون. سو فقط هن ڪري جو اهي رسمون فقط ملڪي رواج طور رائج هيون نه مذهبي طور. جنهن ڪري ان وقت جي عالمن انهن تي ڪو به خيال ڪو نه ڏنو ٿي. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو انهن کي مذهبي يا اسلامي سمجهي ادا ڪري ها ته حڪمن بند ڪيون وڃن ها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌ ۾ ڪتڻ جو رواج

شاهه صاحب جي زماني ۾ ڪلون ڪو نه هيون، جن تي سٽ ڪتجي ۽ اُجي، آچي ماڻهن کي ڍڪڻ لاءِ ملي ها. پر هر هڪ گهر ۾ ايٽ هوندو هو جنهن تي سگهڙ، سلڇڻيون، هندو ۽ مسلمان عورتون ڪاپي جو ڪم ڪنديون هيون. ننڍي ٿهي وارين نينگرين کي گهر جي ٻي ڪم سان گڏ ڪتڻ جو هنر به سيکاريو ويندو هو ته جيئن اهي گهر ڏياڻي ٿيڻ کان پوءِ جيئن پنهنجي عيال جي ڍڪڻ لاءِ پاڻ ئي پورهيو ڪندي رهي. جيڪڏهن ڪو وياءُ وڏور تي ويو ته ان جو هٿ هرڻ ڏاڍو ڏکيو تي پوندو هو. اهڙي نينگريءَ کي مت ڏني وڃي ٿي ته:

سي تو ويٺي وڃائيا ڪتڻ سندا ڏينهن،
ارٽ اوڏي نه ٿئين، پوريا پوري سئين،
تند پسند ئي ڪيئن، هاٽي تون وڏي ٿيئين.

سگهڙ ڪاتياريءَ لاءِ فرمائي ٿو:

تنبائي تاڪيد سين جن پڃايو پاءِ،
لسي تند لطيف چئي، هلي تن هلاءِ،
ململ منجهان ماءِ، جي سکيون تن سون ڪيو.

ڪپهه تنبائڻ يا پڃائڻ لاءِ تاڪيد ڪيو ويندو هو ته صاف سقري پڃي وڃي، جنهن جي تند لسي ۽ سنهي نڪري ته ململ جهڙو مهين ڪپڙو اُڻائي سگهجي. ڪي ڏاهڪيون وري ڪاپي جو ڪم ڪنديون هيون. ڪتڻ جو پورهيو ڪري ان تي پنهنجو گذران ڪنديون هيون.

پليءَ پائي پوٽيون، در در پيرا ڏئي،
ڪا مون ڪتائي، آئون ڪاپاتي آهيان.

ڪي عورتون مُلهه ڏئي ڪتائينديون هيون ۽ ان مان سٺا ڪپڙا اڻائينديون هيون. پر سستي گهرو معاملن کان ايڏو بيزار ٿي پيئي آهي جو پاڻ ته ڪتڻ جي ويجهو نه آهي پر ماءُ کي چوي ٿي ته:

ڏئي ڪين ڪتاءِ، مون کي نيهه نهوڙيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪتيل سٽ بازار ۾ وڪامندو به هو. سٽري جو اڳهه الڳ ته رنڍن روڙيل جو ملهه الڳ هوندو هو. شاهه صاحب سٽ ڳنڍڻ ڪي صراف سڏيو آهي يعني پارکو. فرمائي ٿو ته:

اٽي اور ارٽ سين، ويهه م ويڳاٽي،
ته صراف سياٽي، موٽائي هٽي نه منهن تي.

ويهي ڪنڌ ڪاپو ڪر، ڳهتون ڳهوهين ڇڏ،
ته صرافاٽي سڏ، مرڪيو هوند مٽائين.

ڪورين ڪي سٽ ڏيئي ڪپڙي جو نمونو سمجهايو ويندو هو. ڪي ننڍي ٻر وارا تاڪيا اهڙا هوندا هئا، جن جي تاڃي ۾ فقط 3 سئو تندون هونديون هيون ۽ وڏن ٻرن وارن ٿانهن جي تاڃي هڪ هزار تند جي رٿي ويندي هئي، جنهن کي ڏهسئي سڏيندا هئا ۽ ٽن سون واري کي ٽسئي چوندا هئا. انهن اصطلاحن کي ڪم آڻيندي شاهه صاحب فرمائي ٿو ته:

تنهنجي ٽسئي تاڻ، هت ڏکن ڏهسئي واريون

ٽسئي -ٽن سون واري تاڻ-تاڃي. ڏهسئي- هڪ هزار واري تاڃي.

شاهه صاحب جي ڪتڻ ۽ ڪاپاٽي ۽ صرافن مان معنيٰ مراد ته هڪ ٻي آهي، مگر هتي هي ڏيکارڻو آهي ته سندس زماني ۾ سنڌ اندر جو ڪجهه ٿي رهيو هو تنهن کي سامهون رکي شاهه صاحب ان مان پنهنجي مطلب لاءِ سمجهاڻيون پيش ڪري رهيو آهي ۽ ڪتڻ جو هنر، جو انهيءَ زماني ۾ گهر گهر ۾ چالو هو ان جو اپٽار ڏاڍو تفصيل سان پيش ڪيو اٿس. مگر افسوس جو هن وقت سنڌ مان اهو گڻ سنڌي عورتن مان صاف نڪري چڪو آهي. سنڌ ۾ ڪجهه به جام ٿئي ٿي. ووننڻ جا وڻ به ايترا آهن جن جو ڪاٿو ئي ڪو نه ڪري سگهجي ٿو پر انهن مان سنڌي ڪو به فائدو ڪو نه وٺي رهيا آهن. تنهن ڪري لٽي ڪپڙي واري معاملي ۾ هو وڏن شهرن جي واپارين جا محتاج ٿي، انگ اگهاڙا ٿيندا رهن ٿا. جڻ ته اڄوڪي سنڌ لاءِ شاهه صاحب جو هي شعر بلڪل ٺيڪ ٺهڪي اچي ٿو:

نه سي ورڻ وٽن ۾، نه سي ڪاتاريون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پسيو بازارين، هينئڙو مون لوڙ ٿئي.

ڏٽ ڏوريندڙ ماٺهو

شاهه صاحب جي زماني ۾ هڪ اهڙي ٽولي ماڻهن جي ٻه هوندي هئي، جي هميشه ڏٽ ڏوريندا ۽ جهنگل جهاڳيندا وتندا هئا. شاهه صاحب هنن کي ڪاهوڙي جي لفظ سان ياد ڪيو آهي. ڪي ڪاهوڙي نانگ ڦاسائيندا ۽ انهن کي نپائيندا ٻه هئا. ڪي ڪاهوڙي وري جهنگ ۾ ڪتا وٺي شڪار ڪندا هئا. ويچارن جو دنيا جي هار سينگار سان ڪو لاڳاپو ئي ڪو نه هوندو هو. صفائيءَ سان نه رهڻ ڪري مٿيءَ جهڙا ميرا. سندن دلق (گودڙي) ٻه ڏوڙ جهڙا هوندا هئا.

پڪليا پوٺن، دلق گڏيو ڏوڙ ۾.

پڪليا- مٿي ۾ ميرا ٿيل. پوٺن- گهمندا وتن. هن جو گهرن سان ڪو واسطوئي ڪو نه هوندو هو.

مون ڪاهوڙي لکيا، گهرين نه گهارين.

ڏٽ ڏورڻ هلندا هئا ته پاٺيءَ جون ڪليون پري پري پري نڪري ويندا هئا:

هلو ته هلون ڏٽ ڪي، اٿيو اٿيو ڪن،
پاٺي پونڙڻ ۾، ڪندر سرِ ڪلهن.
ڏونرا ڏور سجهن، وئي وهامي راتڙي

جهنگ ۽ جبل جي جهاڳڻ ۾ ڪاڏي پوري نه ملڻ ڪري ويچارن جا منهن سڪا پيا هوندا هئا. بدن تي پوري اڳڙي ٻه ڪا نه هوندي هون. پيرن ۾ پراڻا ڪيٽرا پيا هوندا هون:

سڪا منهن سندان، پيرين پراڻا ڪيٽرا.
ڪاهوڙين اُهڃاڻ، انگ نه سجي اڳڙي

ڪڏهن ڪڏهن ته اهڙي ڪاري جهنگ ۾ وڃي دونهين دڪائي ۽ باهيون ٻاري ويهندا هئا. جتي ماٺهو ته اير پير ڪو نه هوندو هو. پر پکيءَ جو ٻه پير ڪو نه هوندو هو:

جت نه پکيءَ پير، تت ٽمڪي باهڙي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هيو باريندو ڪير، ڪاهوڙڪي ڪير ري

ٺمڪڻ- هلڪي باهه جو ٻرڻ- ڪير- جماعت، ٽولي.

ڪاهوڙين مان ڪي آهيڙي يا شڪاري به هوندا هئا. شاهه صاحب شڪارين جي شڪار جي حقيقت ڏني هئي. وري هڪ دفعو جهنگل ويران ٿي ويو ۽ شڪاري (ڪاهوڙي) ملڪ ڇڏي هليا ويا ان بابت فرمائي ٿو ته:

جهنگل آهيڙين کي پنڻ ڪيو روءِ،
نه ڪتا نه ڪوڙڪيون، چڙهيو اُيو چوءِ،
هاٿي هنيهان پوءِ، لڱي لونو نه ٿئي.

شاهه صاحب جي الاهي عشق واري نظر تمام وسيع هوندي هئي. هو پنهنجي ديس ۾ جو ڪجهه به ڏسندو پسندو هو ته ان کي پنهنجي عاشقانه ڪلام ۾ ادا ڪندي معنيٰ هڪ اور وجي ڪڍندو هوس.

ڪاهوڙي يا آهيڙي پسي ٿو هنن جو رڃ ۽ جهنگ ۾ رلڻ، ڏٽ ڏورڻ به ڏسي ٿو ڪتا، ڪوڙڪيون به سندس سامهون آهن. انهن جي هر هڪ ڪم کي جنهن وٽندڙ انداز ۾ بڌائي ٿو. تنهن مان هنن مسڪينن جي زندگي ته هوبهو سامهون ٿئي ٿي، پر هڪ ٻي معنيٰ به نکري اچي ٿي. يعني ته الله جا ڳولائو. جن جو دنيا سان ڪو لاڳاپو ڪونه رهندو آهي. محبت الاهي واري ڏٽ ڏورڻ ۾ لڳا پيا هوندا آهن. تنهن مان ڏانهن به مطلب جو موڙ ٽيندو رهي ٿو. ڪٿي ته مرڳوئي ڪليءَ ريت فرمائي ٿو ته:

ڪاهوڙين خفي ڪان سوجهي لڌو سبحان،
عاشق اهڙين اڪرين لنگهيا لا مڪان،
هُوءَ ۾ ڳڌجي هُو ٿيا بابوسي بريان،
سيوئي سبحان، آيو نظر اُن جي.

اڄوڪي زماني ۾ سنڌ اندر ڪي ڪاهوڙي ۽ ڏوتي، منهن لٽل مسڪين، ڪٽل ڪيٽرن سان ليندا. مگر شاهه صاحب جي زماني وارا ماڻهو جن ڏانهن اشارا ڪري ٿو ڪٿي ٽا لين. اهي جهنگل ئي سچ ٿي سڙي ڪامي لوٽ ٿي ويا. جتي اهي بريان (سين سان عشق جي داغ وارا) بابو (نقير) ملندا هئا. اڄ ته:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڏونگر نہ ڏوٿي، ڏونگر سڃو ڏوٿين ري،
پيچان پرو ٿي، ڪ ڏوٿي ڏٿ اچڻا؟

سنڌ جا واپاري

سنڌ ۾ هڪ طرف ڪاهوڙي ۽ ڏوٿي بہ هئا تہ ٻئي طرف وري وڏا وڏا واپاري ۽ جواهري بہ هئا، جن جي موتين جو ڏنڌو ملڪان ملڪ هلندو هو. شاهہ صاحب پنهنجي صوفيانہ رمزن کي سامهون رکندي صرافن ۽ وڻجارن جو بيان ڪيو آهي، جنهن مان انهيءَ زماني واري سنڌ جي تجارتي تمدن تي روشني پئجي سگهي ٿي. اسان جي اڳيان سنڌ جي تمدني تاريخ جو شاهہ صاحب جي هٿان، هڪ نئون باب کلي پيو ٿو.

سنڌ جي جهوني کان جهوني تاريخ تي نظر ڪجي ٿي تہ، ديبل بندر جو واپار ايران، عراق، عرب ۽ هندستان سان سمنڊ جي رستي کان ڳنڍيو پيو هوندو هو. اسلام جي اچڻ کان پوءِ ڪنهن زماني تائين، ديبل بندر آباد هو ۽ واپار جي وڏي منڊي هو. ان کان پوءِ انهيءَ بندر جي ڦٽڻ بعد، ساڳئي هنڌ تي مٽي ۽ ڪاري درياءَ جي ميلاپ وارن هنڌن تي نئيا نئيا بندر قائم رهندا آيا ٿي، جن ۾ لاهري وڏو ۽ ڪارو بندر ٿي گذريو آهي. شاهہ صاحب جي زماني ۾ ٺٽو وڻج واپار ۾ تمام زور هو. ڏورانهن ڏيساورن تي ٺٽي جا وڻجارا، ٻيڙا ڇوڙائي واپار سانگي ويندا هئا. ٺٽو اڳ موتين جي واپار کان ڏاڍو مشهور هو. شاهہ صاحب جو ٺٽي ۾ گهڻو اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. ان موتين جي وڻجارن جي سفر جون حقيقتون اکين سان ڏٺيون ۽ ان جو بيان سُر سراڳ ۾ ڏنو اٿس ۽ وڻجارن جي سفر تي وڃڻ کان پوءِ، سندن گهر وارين جي وڇوڙي ۽ ڦوڙائي ۾ جيڪا حالت ٿيندي هئي، ان جو ورتاءُ سر سامونڊي ۾ ڪيو اٿس. سنڌ ۾ شاهہ صاحب جي سامهون ڪهڙو واپار ٿيندو هو ان بابت فرمائي ٿو:

قر قل، ڦوٽا، پارچا، پاٽيٿ پاتائون،
ڪوڙين قيمت سنديون، تڙ ۾ تاڪيائون.

قر قل– قرنفل معنيٰ لونگ، پارچا– ڪپڙا، پاٽيٿ– آبدار موتي، لونگ، الاچي، ڦوٽا سنڌ جي پيداوار نہ آهن، پر سنڌ جا وڻجارا اهي شيون هڪ ڏيساور تان گهرائي ٻين ڏيساورن ڏانهن موڪليندا هئا. باقي ڪپڙو تہ ٺٽي ۾ اڻندو ٺهندو هو. ريشمي ڪپڙن جي پيداوار انهيءَ زماني ۾ ٺٽي کان پوءِ بس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ھئي. موتي بہ ھن سنڌ واري عربي سمنڊ ۽ ايراني نار مان ايندا ھئا. اڄ تائين ڪراچي ڪسٽم وارا موتين جي واپارين کي ٽيڪو ڏيندا آھن. جو نئين نموني ٽوبا موتي ڪڍي اچن ٿا. شاھہ صاحب پنھنجي زماني ۾ سنڌ واري سمنڊ مان موتي ڪڍندي ڏٺا آھن. جو منھن تي شيشي جو خول يا ٽوپ پائي سمنڊ ۾ لھي ويندا ھئا. شيشي مان سمنڊ جي صاف پاڻيءَ ۾ سنڌن آرپار نظر پوندي رھندي ھئي جنھن ڪري سچن موتين واريون سپون جھلي ايندا ھئا.

ويا جي عميق ڏي منھن ڪاٿو پائي،
تنين سپون سوجھي ڪڍيون پاران پيھي،
پسندا سي ٿي، امل اڪڙين سين.

عميق اونھو سمنڊ، امل - جنھن موتيءَ جو ملھہ ٿي نہ ڪٿي سگھجي.

سنڌ جا ناکٿا اڄ تائين ملبار ۽ بنگال پاسي سڙھن جي ٻيڙين تي مال لڏي ويندا آھن. شاھہ صاحب جي زماني ۾ اھي کھڙي کھڙي پاسي ويندا ھئا:

سودي ڪارڻ سنبھي ويھون وڻجارن،
ويا چين بنگال ڏيھہ رکي ڪاٽڪ من.

سنڌ جو چين ۽ بنگال سان واپار ھوندو ھو سا ھڪ تاريخي ڳالھہ آھي. انگريزن جو سنڌ فتح ڪرڻ کان پنج سال اڳ ۾ 1838ع ڌاري سنڌ ۾ جيڪو واپار ھليو ان جو بيان سنڌ گزيٽيئر ۾ ڇاپيل آھي. جنھن مان معلوم ٿئي ٿو تہ فقط بنگال ۽ چين مان ٻي انداز ريشم سنڌ ۾ آيو. انھيءَ سال 21 لکن جو سنڌ ۾ واپار ھليو. سنڌي وڻجارا سلون يا لنڪا بہ ٻيڙا ھار ۾ وجھي سون جي واپار لاءِ ھليا ويندا ھئا.

لنڪا لنڪا ڪن، لئي لنڪا جي اوھريا،
سٽي سون لنڪا جو سک نہ ساموندين.

سون جي سودڻ ۽ پرکڻ جو ڪم بہ ٿيندو رھندو ھو. لٽي ۾ صرافن جا دڪان جام ھوندا ھئا. شاھہ صاحب ھڪ "صوفيانہ مام ۾ انھيءَ معاملي کي بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ:

سون ونئن صراف سئين، پڇي چڙي بازي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

چانڊي ڪيو چلائين، رپو روازي

ساڳيءَ ريت انهيءَ زماني ۾ جواهرن جا پارکو به هوندا هئا. جن کي شاھ صاحب پارکو وينجهار صراف ۽ جوهري سڏي ٿو جي ڪنير يا عينڪون اکين ۾ پائي ماڻڪن جو ملاحظو ڪندا هئا:

ڪنير پايو اکين لهن سڀ ڪنهن سار،

موتيءَ جي مزاج جو قدر منجهه ڪنار.

شاھ صاحب پنهنجي زماني جي سنڌ ۾ ڏسي پسي چا ٿو ۽ ان مان معرفت واريون معنائون ڪهڙيون ڪڍي ٿو عميق يا ساموندين جي سفر ۽ موتين ۽ ماڻڪن مان سندس ڪهڙيون مرادون آهن. هتي انهن معنائن جو بحث نه آهي. پر هتي ڏيکارڻو آهي ته شاھ صاحب جي زماني ۾ سنڌ ڇا هئي ۽ سندس تهذيب، تمدن ۽ ريتون رواج ڪهڙا هئا ۽ هن وقت تائين انهن ۾ ڪهڙو ڦيرو آهي ۽ ملڪ ڪيڏانهن وڃي رهيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

فصل چوٿون

سنڌ جا پکي

سنڌ جي سچي عاشق، حضرت عبداللطيف ڀٽائيءَ سنڌ جي هر هڪ نظاري ۾ ڏيک کي پنهنجي سامهون رکنديءَ انهن مان معرفت جون جيڪي مامون معلوم ڪريءَ وري سنڌ وارن کي تعليم ڏني آهي، تنهن کي ڏسندي حيرت وليو وڃي ٿي. پيو ته ٺهيو پر سنڌ جي پکين کي ڏسي ٿو ته ان مان به هو پنهنجو مطلب ڪڍي ٿو. هو باز به ڏسي ٿو ۽ شڪرو به ڏسي ٿو ۽ ڳجهه جهڙو ماس کائو پکي به پسي ٿو. سيني جي عادتن کي سامهون رکي فرمائي ٿو:

ڪٺو باراڻ باز کي، ڳجهه جي ڪج م ڳول،
ٻوڙ جنهن جي ڍونڊ ڏيه رڻ ۾ وتي رول،
جو پهڻ پاري پول، سو هٿان چڙه م شڪرو.

ڪن باراڻ باز کي، ڳجهه کي ڏي م ڳل،
هماء ڏي تون هل، شڪرو ساڻ ڪٺي.

هماء هڪ پکي جو نالو آهي، جو گهٽو ڪري اکين کان غائب رهي ٿو ۽ ڪنهن به جانور جو شڪار ڪري نه کائيندا آهن. فقط هڏين تي گذران ڪندو آهي. شيخ سعدي فرمائي ٿو ته:

هماء برسر مرغان ازان شرف دارد.
ڪه استخوان خور دطائري نياز آرد

بادشاهه جهانگير پنهنجي روزنامچي "تزڪ جهانگيري" ۾ لکيو آهي ته هڪ دفعي چڙي مار هماء پکي ڦاسائي، منهنجي خدمت ۾ کڻي آيا. تجربو ڪيو ويو ته هو پنهنجي چنهب سان هڏيون سنهيون ڪري کائي رهيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ايراني شاعرن جو خيال آھي تہ ھماء پکي جو جنھن ماڻھوءَ جي مٿان پاڇو پوندو آھي سو بادشاھہ ٿيندو آھي يا ولي خدا جو ٿي ويندو آھي ۽ ان ماڻھوءَ جي دنيا تابع ٿي رھندي آھي. غياث اللغات ۾ لکيل آھي تہ:

"بر سر ھر کہ سايہ او افتد بدولت و سلطنت رسد"

شيخ سعدي شيرازي ان ڳالھہ ڏانھن اشارو ڪندي فرمائي ٿو تہ:

ڪس نيايد بزير سايہءِ بوم
ور ھما از جهان شود معدوم.

يعني جيڪڏھن ھماء جھڙو برڪت ڀريو پکي دنيا ۾
ناياب بہ ڪٽي آھي تہ ان ھوندي بہ ڪو بہ ماڻھو چپ جي
پاڇي ھيٺيان ڪو نہ اچي ويھندو.

شاھہ صاحب ھماء جي انھي عام تصور کي سامھون رکندي فرمائي ٿو تہ شڪري جھڙو سچو شڪاري ساڻ ڪريو، ھماء ڏي ھل جتان تنھنجي من جون مرادون پوريون ٿين. ڳجھہ جو ڍونڍ ڍونڍيندڙ پکي آھي. تنھن جي ويجھو نہ وڃ. ھماء پکي اگرچہ سنڌ جي سرزمين تي ڏسڻ ۾ ڪو نہ ٿو اچي، پر عام خيال آھي تہ ھو لامڪاني پکي آھي ۽ ھوا ۾ اڏرندو رھي ٿو. اھوئي سبب آھي جو شاھہ صاحب ان جو ذڪر ڪيو آھي.

سيچاڻو: ھڪ شڪاري پکي شڪري وانگي باز جي قسم مان آھي. شاھہ صاحب سيچاڻي جي خصلتن کي ڏسي پوءِ فرمائي ٿو تہ:

نينھن، سيچاڻي، شينھن، تنھي قصد ڪباب سين.
ڪاڻ راتو ڏينھن، توءِ پوڻن بکيا.

يعني تہ عشق، سيچاڻو پکي ۽ شينھن ٽنھي جو ڏنڌوئي آھي ماس ڪاڻ رات جو ڪباب کٽي ڪائيندا تہ ڏينھن جو ساڳي ريت بکيا ھوندا. باز يا سيچاڻي کي گرمي جي مند ۾ ڪريز ۾ وھاريندا آھن. سنڌس پڙ ڪتري ھڪ ڪوٺيءَ ۾ بند ڪري ڇڏيندا آھن. اتي ئي باز پال ماڻھو سندن خدمت چاڪري ڪندا رھندا آھن پوءِ جڏھن سياري جي موسم گھرندي آھي ۽ واڻڪي ڏياريءَ جو ڏيو ڏسبو آھي، تڏھن ھو نوان پر ڪيدي ايندا آھن ۽ کين ڪريز مان ڪڍيو ويندو آھي شاھہ صاحب ڪريز جو معاملو ڏسي فرمائي ٿو.

آھي عشاقن کي ڪاڙھو منجھہ ڪريز.
جي مٿي وڃي ڳيجھہ، توءِ نھاري ڍونڍ ڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

شاهہ صاحب سيچاٽي ڪان سواءِ شڪاري پکين مان بحريءَ شهباز شڪري جا نالا بہ آندا آهن. شهباز جي معنيٰ آهي بادشاهي باز اهو پکي ڏاڍو سوڙيل ۽ شڪار ڪرڻ جو تکو ٿيندو آهي. ڪن جو چوڻ آهي تہ باز پکي جي ماديءَ کي شهباز سڏيو ويندو آهي.

مور پکي کي ڪارايل بہ چوندا آهن. مور پکي پاڻيءَ جي ڪنارن سان رهندو آهي. هو پکين جو شڪار ڪو نہ ڪندو آهي. پر نانگ بلائون ناس ڪري ڇڏيندو آهي. سنڌ ۾ مور پکي جام ٿين ٿا. خاص ڪري ٿرپارڪر ضلعي ۾ جهنگلن جا جهنگل جهنگلي مورن سان ڀريا پيا آهن. شاهہ صاحب مور جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ:

سر ۾ سانجهيءَ وار، مورن ماندڙا ڪيا،
سٿون ڏين سپن تي، ڪٿين ڪارايل ڪٺار
ماري نانگ اپار، وهہ پيتائون وتيين.

موران موڙڻ ميٺ، نوٽي نانگ نہ ڪن،
ڪرايل ڪارن ڪي، ڳارا ڪيو ڳهن،
وتين وهہ پين، سک سرڪين نہ لهي.

نوٽي- نوڙت، نياز ڪارن- ڪارا نانگ، ڳارا ڏيڻ- همت سان اڳتي وڌڻ.

سنڌ ۾ چتون، طوطا، چهون ۽ چيها جهنگلي پکي هوندا هئا. سسئيءَ جي سر ۾ وٽڪاريا جهنگل جو بيان ڪندي فرمائي ٿو:

وڏا وڻ وٽڪار جا، جت چتون چانگارين،

وڏا وڻ وٽڪار جا، چهون جت چيها.

چب- ڪڪڙ ڪان ننڍو پکي چٽڪمرو ٿيندو آهي. گهڻو ڪري ويران پٽن، جهنگلن ۽ قبرستانن ۾ رهندو آهي. ان جو هيو قسم ڇهرو ٿيندو آهي جو سرڻ ڪان ٿورو ننڍو ٿئي ٿو. سندس شڪل ٻليءَ جهڙي ٿيندي آهي. هن کي منحوس يا ڇنڊو سمجهيو ويندو آهي. ڪنهن گهر ۾ اچي لنوي تہ ماڻهو سمجهندا آهن تہ ندورو پکي لنوي ويو خدا ڪو خير ڪري

چيهو-جهرڪي کان ننڍو پکي، رنگا رنگ ٿئي ٿو. سندس ٻوليون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڏاڍيون مٺيون ٿين. گيانن وٽن ۾ ساون جهنگلن ۾ پاڻيءَ جي ڪنارن سان رهندو آهي. فارسيءَ ۾ ان کي سرخاب سڏيندا آهن. سرخ آب ـ ڳاڙهو پاڻي. غياث اللغات ۾ لکي ٿو تہ اهو نالو ان ڪري پيو اٿس جو سندس ماديءَ کي ٻين پکين جي برخلاف حيض ايندو آهي. جنهن ڪري سرخ آب جي معنيٰ ٿي ڳاڙهي پاڻيءَ جي ڏياڻي.

پاڻيءَ جا پکي

پاڻيءَ جي پکين جو ذڪر شاهہ صاحب هڪ جدا سر ڪارايل ۾ آندو آهي. هنج ۾ للو پکي پاڻيءَ وارن پکين ۾ ڏاڍا مهانڊي وارا ۽ وڻندڙ ٿيندا آهن.

ڪنگ ۽ ٻگهہ تنگن ڏٺا اڃا پکي بہ پاڻيءَ جي جيتن ۽ سنهي مڇيءَ تي گذران ڪندا آهن. پر هُنن ۽ هنن ٻهرين پکين جي ڏيل ڏول ۾ گهڻو فرق آهي.

شاهہ صاحب پنهنجي ديس ۾ پکين جا اهي قسم ڏسي ٿو هنج کي خاص انداز ۾ نصيحت ڪندي فرمائي ٿو تہ:

هاريا هنج ٻگهن سين، ڪيئي ٻڌين ٻيلهہ؟
ميرو مٽائج تون، اڃي ڪر اُڪيل،
ڪنگن سان ڪويل، للا جم لڙ پئين.

هاريا ـ بيڪار. ٻيلهہ ـ دوستي. اڪيل ـ اڪلائڻ. ڪويل ـ بيوقوف.
جم ـ جو. لڙ پوڻ ـ پاڻيءَ ۾ ترڻ.

هنج جي عادت بيان ڪندي فرمائي ٿو:

ماڻڪ چوڻو جن جو هنج حضوري سي،
چلر ۾ چهنب هڻي، مڇي ڪين نہ اي
لوڪ نہ لکا ٿي جيلانهن پوڻن ٻگهن گڏيا.

ڏنڊ جي پکين ۾ ڪانگن جهڙا ڪارا پکي بہ ٿيندا آهن. جن کي ڪانئيرو سڏيندا آهن. انهن جون عادتون نہ هنجن جهڙيون هونديون آهن نہ وري للن جهڙيون. مڇيءَ جي ورن لاءِ پاڻيءَ کي ميرو لڙو ڪري ڇڏيندا آهن.

سر وڃايو سرڪ، وڙن ڪانئيرن،
آڏيءَ رات اٿي ڪري، ددا دانهون ڪن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌي ذات هنجن. منهن ڪوڙي موتي چٽي.

سَر- تلاءِ يا چشمو. سُر- رنگ يا نمونو. بي وڙو- بي ڍنگو. دد- فارسي لفظ آهي. جنهن جي معنيٰ آهي جانور. ڪانوءُ جو رات جو لنوڻ سنڌي رسمن موجب بد سوڻ آهي. هن بيت ۾ شاهه صاحب ان ڏانهن اشارو ڪندي ڪانئيرن جي بد ذات ڏانهن اشارو ڪري رهيو آهي.

سنڌ ۾ تاڙو پکي برسات جي موسم ۾ ٿيندو آهي. جنهن مان گمان ڪيو ويندو آهي ته اجهو ڪي اجهو برسات آئي. شاهه صاحب تاڙي کي ڏسندي فرمائي ٿو:

اڄ پڻ اتر پار ڏي تاڙي ڪئي تنوار.

يعني ته سارنگ پوري ساز سامان سان اچي رهيو آهي. جو ته تاڙو تنوارون ڪري رهيو آهي:

سارنگ کي سارين. ماڻهو مرگهه. مينهين.
آڙيون ابر آسري تاڙا تنوارين.

مرگهه- هرڻ. آڙي- پاڻيءَ جو پکي آهي. جنهن جا ڪيترائي قسم آهن. جن مان ٽيتا ۽ اسناف مشهور آهن جنهن جو ماس شڪاري ڏاڍي شوق سان کائيندا آهن. هڪ پڙهڻي ۾ آڙيون جي بجاءِ اڙون لفظ آيل آهي. اڙون جمع آهي اڙ جو.

"اڙ" هڪ تمام ننڍو ڪارانجهڙو پکي آهي. پر هن جو آواز تڏ وانگي ڏاڍو تکو ٿيندو آهي. ماڻهو چوندا آهن ته اڙ پکي مينهن لاءِ تنواري ٿو پر مينهن جي پڪ تڏهين ٿيندي آهي. جڏهن تاڙو تنواريندو آهي. رات ڏينهن سندس دم لڳي ويندي آهي ته برسات پوي ۽ برسات پوي

تاڙو پکي. ڪڇي پکي کان ٿورو وڏيرڙو ٿيندو آهي. هن جو پڇ ۽ ڏکيو ٿئي ٿو. سنڌيءَ ۾ مينهڻ چوندا اٿس. جو برسات جي موسم ۾ اچي پر گهٽ ٿيندو آهي. سارنگ چاتڪ. باٻيهو ۽ ڪيس سڏيندا آهن. چون ٿا ته هو هميشه برسات جي پاڻيءَ تي گذران ڪندو آهي ۽ ٿر جيتري ۾ گرمي سهي نه سگهندو آهي. شاهه صاحب سسئيءَ جي سر حسينيءَ ۾ انهي ئي ڏانهن خاص بليغانه انداز ۾ اشارو ڪيو آهي:

منجهان منهنجي روح. جي وڃي ساجن وسري
ته ڊڙ لڳي لوهه ٿر- باٻيهو ٿي مران

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پاڻيءَ جي پکين مان هڪ ڪانءُ بہ آهي. جنهن جي لات لنوڻ سان پاڻي پوئيون ٿيندو ۽ سانگارا ڪري لهڻ لڳندو آهي.

سڪي ڏور ڏيون ٿيون. ڪنڌي ڏنو ڪانءُ.
پاڻي پٽهيل ۾، اڳيون نہ آيو
ماڙهن ميڙائو. ڪنهين ڪنهين پيٽئين.

ڏور–ڏورو يا ڍنڍ. ڏيون ٿيڻ– ترڻ ۾ وڃي پوڻ. پٽهيل هڪ ڏوري جو نالو. هن شعر جي هڪ ٻي پڙهڻي هن ريت آهي:

سڪي ڏور ڏيون ٿيون. ڪنڌيءَ ڏنو ڪانءُ.

هتي ڪانءُ ڏيڻ جي معنيٰ ٿيندي لهي وڃڻ. ڪنڌيءَ ڪان پاڻي هيٺ لهي ويو آهي. درياءَ جي پکين جو پارينهڙي يا شڪاري جن اٽڪلن سان شڪار ڪندا هئا. تن مان شاهہ صاحب جي زماني ۾ هڪ هي ڍنگ هوندو هو جو ڪاٺ جو موئرو ناهي، مٿس پک يا ڪنپ چنبڙائي، پاڻيءَ ۾ آٿي تاريندا هئا. ٻيا پکي سمجهندا هئا تہ شايد اهي بہ سچ پچ اسان جا ساٿي آهن. جڏهن انهن وٽ اڏي اچي ويهندا هئا تڏهن پارينهڙيہ جو وجهہ وٺيو ويٺو هوندو هو سو هنن کي امالڪ ڦاسائي پنهنجي ڦندي ۾ آڻيندو هو:

پکيءَ جنهن پڃائيا، تنهن ۾ ساهہ نہ ماهہ،
منجهہ ڪرنگهر ڪاٺ جو مٿي پکين چاهہ
ويچارن ويساهہ مٿن پکين آئيو.

پڃائڻ – پنهنجائڻ. ماهہ– ماس. ڪرنگهر– بوتو جسم. پک– ڪنپ.

دلبو منجهہ درياءَ، پکي پسي آئيا،
ويچارا ويساهہ آڻِ ات اڙائيا.

دلبو– نگي، ڏوڪو. پر شڪارين جي اصطلاح ۾ خود انهن مئرن کي بہ دلبو چئبو آهي، جيڪي پکين ڦاسائڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ تاريا آهن. ڪڏهن ڏيين يا دامن ۾ بہ پکين کي ڦاسايو ويندو هو. شاهہ صاحب هنج پکيءَ جي هن دنيا ۾ هلت بابت فرمائي ٿو:

جئن قطر چٽيو ڪڙيرين، ٻول ٻجهندين هنج،
موتي جي مهراڻ جا، پورا چٽج پنج،
اڄ ڪ صباح سنجهہ، تو ڏيين ۾ ڏير ٿئين.

قطر– داڻا. چٽڻ– چونڊڻ. ٻول ٻجهڻ– واعدو ڪرڻ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هي ۽ دنيا هڪ ساگر آهي. سالڪ هن ۾ هنج پکي مثل آهن. هن دنيا ۾ نفسياتي خواهشن جا موتزا ۽ ڪاٺ جا ڪرنگهه ناهي نيڪ انسانن جي ڦاسائڻ لاءِ جتن ڪيا ويندا. تنهن ڪري شاهه صاحب انهن حالتن ڏانهن پنهنجي شعر ۾ اشارا ڪيا آهن. سالڪ کي چوي ٿو ته دنيا جي گندگين کان جند ڇڏائي اڳتي وڃ. نه ته شڪارين جو طعام ٿي ويندين:

آءُ اڏامي هنجڙا، سر ۾ سارينئي،
متان مارينئي، پارهيڙي پهه ڪري

ڪونج پکي

ڪونج هڪ پهاڙي پکي آهي. جو سنڌ جي لڳو لڳ بلوچستان وارن پهاڙن ۾ رهندو آهي. سخت سرديءَ جي مند ۾ سنڌ ۾ لهي ايندو آهي. هو وڳر ۾ ولر ڪري داڻو پاڻي حاصل ڪندو آهي. اڇي رنگ جو قدآور پکي. ڊگهي ڳچيءَ سان ٿئي. ان جي آواز ۾ به چڱو ميٺاج آهي. مسافر پکين جون ٽوليون ڏسندي شاهه صاحب کي خاص امنگ پيدا ٿئي ٿي. ڪونج کي پيار کان ڪونجڙي به سڏي ٿو ۽ هنديءَ ۾ ڪيس ڪونجي چون. تنهن سان به ياد ڪري فرمائي ٿو:

قسمت آنديون ڪونجڙيون، وطن سندن روهه،
ڪنهن جو ڪونهي ڏوهه، رزق رازق هٿ ۾.

هنن جي پاڻ ۾ هڏي ڏسي فرمائي ٿو:

وڳر ڪيو وتن ، پرت نه ڇنن پاڻ ۾،
پسو پکيئڙن، ماڻهنئان ميٺ گهڻو.

يعني ته ڪونجون پاڻ ۾ ڏاڍي اتحاد ۽ اتفاق ۾ آهن ۽ وڳر ڪري هلڻ سان سندن پريت پڪي ٿيندي رهي ۽ ان ڪري پاڻ ۾ ميٺ يا ميٺاج به وڌي ٿو پر افسوس جو انسانن ۾ اها شيءِ ڪا نه رهي آهي جو پاڻ ۾ هڪ ٿي رهن ۽ هڪ ٿي رهڻ جو هميشه نتيجو ملو نڪرندو آهي. فارسي جو شاعر ٿو فرمائي:

ز اتفاق مگس، شهد مي شود پيدا،
خدا چه لذت شيرين در اتفاق نهاد

يعني ته مکين جي اتفاق يا ايڪتا سان ماکي پيدا ٿئي ٿي ڏسو ته الله

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

تعاليٰ ايڪتا ۾ ڪيڏو نه ميناج رکيو آهي. پرديسي پکي جي ڪٽڪن ۾ لنوڻ کي شاهه صاحب سندن وڇوڙين ٻچن جي يادگيري ۾ فراق جا ڏوڙائي سمجهي فرمائي ٿو:

ڪونجيون ٿيون ڪٽڪن، جيڪس هلڻ هاريون،
ٻچا پوءِ اٿن، وڃن وانڊيا ڪيو.

ڪونجڙي ڪالهه لئي مڃڻ وڌم جت،
آئون جنهن ري‌ءِ هت، گهنگر گهاريان ڏينهڙا.

ڪونج پنهنجي وڳر مان وڇڙي ويئي آهي. اڪيلي رڙندي وتي ٿي. ماري سندس ڦاسائڻ لاءِ ڦاهيون اڏيو ويٺو آهي:

وڏي وڳر هيرئين، چٽي نه ٻين ڳڌ،
ڪونج ڪريندي سڏ، ويئي وهامي راتڙي.

هوڏانهن پوٽتان ڪيس وڳر واريون به سنڀالي ۾ سندس سلامتيءَ لاءِ آسيون ڏئي رهيون آهن:

وڳر ۾ وائي، ڪالهه تنهنجي ڪونجڙي،
سَرُ ۾ سارينئي گهٽو پينر ۾ پائي،
پسين نه ڦاهي، جا ماري سندي من ۾.

هن مسڪين مسافر پکيءَ کي ماريءَ جي دام ۾ ڦاسندو ڏسي فرمائي ٿو:

ماري مرين شال، ڏٻ وڃنئي ڏيهيون،
جيئن تو اچي ڪالهه، وڌو وچ ورهن کي.

هي دنيا مسافر خانو آهي جتي دنيا جون وٿون هڪ پاڪ روح لاءِ ڏيهيون آهن ۽ ٻچڙيون سڏون ماري آهن. انسان جنهن جو اصل وطن ڪو ٻيو آهي. جيڏانهن هن کي وري وڃڻو آهي. تنهن کي خدا وارن جي ٽوليءَ کان جدا ٿيڻ نه گهرجي. ٽورو به ويسلو رهيو ته پوءِ ماريءَ کي مار جو موقعو ملي ويندو. ماري به ته ساڳي انساني صورت ۾ شيطان آهن. پر انهن جو سڀ ڪنهن کي پتو ڪو نه پوي ٿو:

بغل منجهه بندوق، ماري ميرا ڪپڙا،
ماريو مير ملوڪ، لتاڙيو لڪ چڙهين.

حضرت جلال الدين رومي فرمايو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

اي پسا ابليس آدم روءِ هست،
پس بهر شخصي بنايد داد است

يعني تہ ڪيترائي شيطان ماڻهو انساني روپ ۾ آهن. تنهن ڪري هر هڪ شخص کي نيڪ انسان سمجهي هن جي هٿ ۾ هٿ ڏيڻ نہ گهرجي. يعني تہ ان جي صحبت اختيار ڪرڻ نہ گهرجي. متان داڻو ڪارائي خانو خراب ڪري ڇڏي انهيءَ معنيٰ ۾ شاھہ صاحب فرمايو آهي. تہ ماريءَ کي ميرا ڪپڙا آهن جو پورو سجاڻڻ ۾ نٿو اچي. ميرن يا خاڪي ڪپڙن ڪان شڪار نہ ڇرڪندو آهي. جنهن ڪري سولائيءَ سان هن جي دام ۾ گگدام ڦاسي پوندا آهن. هوڏانهن انهيءَ ميرن ڪپڙن واري جي بغل ۾ بندوق آهي جو غافل ڏسي هڪدم شڪار ڪري سگهي ٿي.

ڪانگ پکي

سنڌ ۾ هي پکي جام ٿئي، رنگ جو ڪارو گردن تي سفيديءَ اکين جو تکو تورو تيڏيرو ڏاڍو سياڻو پکي ٿئي ٿو. داڻا بہ چگي تہ ماس مڇي بہ کائي. ننڍن پکين جا ٻچا شڪار ڪري ڳڙڪائي وڃي. هنن جي جمار چون ٿا تہ ڏاڍي ڊگهي ٿيندي آهي. پنهنجي بچاءُ لاءِ پوري هوشياريءَ کان ڪم وٺندو آهي. هن جي سياڻپ پهاڪي طور ڪم ايندي آهي. چوندا آهن تہ "سياڻو جهڙو ڪانءُ" يا "سياڻو ڪانگ بہ ڄنگهون ڦاسي".

سنڌ وارن جو رواج هو تہ ڪنهن گهر جي ڇني يا پٽ تي ڪانءُ ويهي لنوي تہ ان مان گمان ڪيندا آهن تہ اجهو ڪي اجهو ڪو سڄڻ يا دوست آيو. سنڌ جي ڪن ڏالن کي ڪانءُ جي ٻوليءَ جي ڄاڻ ٿيندي آهي. هن جي هڪ خاص آواز مان اندازو ڪندي چونديون آهن تہ ڪانءُ ٿو لنوي اجهو ٿو ڪو مهمان اچي. سنڌين وٽ ڪانگ کي هڪ قاصد جي پوزيشن آهي، جو سڀرين جا سنيها ۽ هنن جي ميلاپ جي پارانيو يا پيغام کڻي ايندو آهي. شاھہ صاحب واري سنڌ نقط ڀهراڙين واري سنڌ آهي. هن جي سامهون ڀهراڙيءَ جون ئي ريتون رسمون آهن. جنهن ڪري ڪانگ کي ڪڏهن قاصد واري صورت ۾ وڻ تي ويٺل ڏسي ٿو:

آءُ ڪانگا وڻ ويهہ، سڏيون ڏي ساڻيهہ جون.

ڪڏهن وري ڀهراڙيءَ جي گهرن ۾ جي مُنيون ڪتل هونديون آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

جنهن سان مينهون يا هيو مال ٻڌبو آهي، تنهن کي ڏسي ٿو:

ڳُر ڪنيو ڪانگ لنوي مُنيءَ تي مضبوط

ڪڏهن ڪڪائين منهه تي ويٺل نظر اچي ٿو:

مٿان منهه منهنجي ڪنهن اُڏايو ڪانگ

سنڌي ماڻهو ڪانگ کي قاصد يا پرينءَ جي پار جو پکي سمجهي، هنکي سدورو ڄاڻندا آهن. پر اسلام کان اڳ وارا عرب، ڪانگ کي ڏاڍو بڇڙو پکي ۽ دوستن ۽ عزيزن ۾ جدائي ڪندڙ سمجهندا هئا. هن وقت تائين ٻهراڙيءَ جا عرب ايئن سمجهندا آهن. ڪانگ کي هو سڏيندا ئي "غراب البين" آهن. يعني ته جدائي آڻيندڙ پکي، غراب جي لفظ مان غربه ۽ اغتراب ڪڍيا ويا آهن. يعني سفر ۽ پرديس ماڻڻ. عرب جن به شين يا جانورن مان سوڻ يا بدنالي وٺندا هئا. تن ۾ ڪانءُ سڀ کان وڌيڪ هنن وٽ بڇڙو پکي آهي. هڪ شاعر جو قول آهي:

وصاح غراب فوق اعواء بانهه.
با خبار احبابي فقسمني فڪري.
فقلت غراب باغتراب وبانهه.
بين النوي تلڪ العيافهه والزجر.
وهبت جنوب با جتنابي منهم.
وهاجت صبا. قلت الصبابهه واهجر.

يعني ته ڪانگ پاڻ وڻ تي ويهي منهنجن دوستن جي ڳالهه ڪئي. (2)

جنهن تي مان چيو ته ڪانگ ته ساٿين ۾ ڏورانهن ۽ جدائي آڻڻ لاءِ آهي ۽ سندس لنوڻ هڪ تنبيهه آهي. (3) ان کان پوءِ ڏکڻ جو واءُ لڳو ته پانيم ته دوستن کان ڏوراهي ٿئي ٿي ۽ صبح جو هير گهلي ته چيم ته عشق سان گڏ جدائي آئي.

عربن جو ڪانگ بابت اهو تخيل آهي، ته سنڌين جو وري هي آهي ته ڪانگ قريبن جو قاصد آهي. هر هڪ ملڪ جا رواج نرالا آهن. عربي يا فارسي شاعر دوست يا معشوق جا نامبر يا قاصد ڪبوتر کي تصور ڪندا آهن ۽ ڪبوتر هٿان سڄڻ ڏانهن سنيها موڪليندا آهن. جيئن ته فارسيءَ جو هڪ شاعر فرمائي ٿو:

تابرد سويش ڪبوتر نامه چندان سوده ايم.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ديده بر پايش کہ پايش رابخون آلوده ايم.

ڪبوتر جا پير ڳاڙها ٿيندا آهن. شاعر ان جي علت بيان ڪندي چوي ٿو تہ ڪبوتر جڏهن خط ڪٺي رواني ٿيڻ تي هو تہ مان سندس پيرن تي رت روئندڙ اکين کي ايتري قدر مليو جو سندس پير خون آلود ٿي پيا تہ جيئن معشوق کي منهنجي سچي سڪ جو ڪو سماءُ پوي

شاهہ صاحب جي سامهون نقط سنڌ آهي. ايراني شاعري جي ورجيس کان گهٽي حد تائين بچڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس، تنهن ڪري هو قاصد يا پيغام پهچائيندڙ ڪبوتر جي جاءِ تي ڪانگ کي قاصد ڪندي، نج سنڌي رواج جو پنهنجي شاعري ۾ بيان ڪري ٿو. فرمائي ٿو:

ڪري ڪانگ ڪرنشون پيرين پرين پئيج،
آئون جو ڏيئين سنيهو وڃ م وساريج،
الله لڳ لطيف چئي، ڳجهو ڳالهائيج،
چئان تيئن چئيج، تہ ڪنياتا خوش هئين.

پيرين پوڻ نقط سنڌ جو ئي رواج آهي. ڪانگ کي نياپو ڏيندي هيئن چوڻ تہ، پرينءَ کي پيرين پئي پوءِ پيغام ڏج. سنڌي زبان جو هڪ ايڏو بلند تخيل آهي، جنهن کي ٻي ڪنهن بہ زبان ۾ هرگز ادا ڪري نٿو سگهجي.

ايراني شاعر ڪبوتر جي پيرن تي خون آلود ڳوڙها ڳاڙي پنهنجي پرينءَ جو پاڻ ڏانهن ڏيان ڇڪائي ٿو پر شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

ڪيڏي ڪانگ تو ڏيان، هنيون سارڻ هتن،
وڃي ڪاءِ ولايت ۾، اڳيان عجيبن،
پرين مانَ پڇن، تہ هيءَ قرباني ڪنهن ڪئي

محبوب کي متوجهہ ڪرڻ لاءِ پنهنجو هنيون ڪانگ کي ڪيڏي ڏيڻ تہ معشوق جي ملڪ ۾ وڃي سندس سامهون ڪائي تہ من پڇا ڪن تہ هي ڪير قربان ٿيو آهي، جنهن جو هنيون ڪانگ جو ڪاج ٿي رهيو آهي. ايڏو بلند تصور شايد ڪنهن شاعر پيش ڪيو هجي. شاهہ صاحب هن خيال ۾ اچي ايڏو ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي جو اتي سڀ ڪنهن سخن گوءِ سگهڻ جو پهچڻ بيحد مشڪل آهي. ڪانگ جو قاصد بڻجڻ واري حالت ۾ بہ ٻہ حالتون آهن. (1) هو پرين جو پارانيو يا پيغام آڻي ۽ سندس وصال جي ڪا وائي اچي واري:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪي جو زاغ زبان سين لنيو مٿي لام،
پهچايائين پرينءَ جا، سر تيون رات سلام.

(2) ڪانگ پرينءَ ڏي پيغام يا ڪو خط ڪٺي وڃي ڪيس پهچائي:

اڏر لڳ الله، ويلو ڪر م وچ ۾

آئون جو ڏيانءِ سنيهو سانڍ برابر ساهه،
سندي ڳجهاندر ڳاهه، ڪجهه م قريبن ريءَ.

ڪڏهن ڪانگ کي خط ڏيئي، محبوبن ڏانهن موڪلڻ لاءِ چوي ٿو:

ڪانگل نيئي ڪانگه منهنجي ڏي محبوب کي.
لالڻ لايئي ڏينهڙا، ڪنهن سٺائي سانگ.
اوهان ري اڙانگ، ويٺي ورهه وسائيان.

هتي ڪانگ جي معنيٰ خط آهي. جنهن کي شاهه صاحب ٻئي شعر ۾ ڪتابن ۽ خط جو لفظ سان ٻه آندو آهي. ڪانگ مان مراد ڇا آهي ۽ ڪنهن ڏانهن قاصد ڪري موڪلي ٿو؟ ڪانگ ڪهڙي قسم جو هجي جنهن بابت فرمائي ٿو ته:

زاغ تنهنجي ذات جو تورو مٿي مون.

هيئن ٻه فرمائي ٿو ته:

قريبن جو ڪانگڙو مٿي تار تلي،
سو ور چشمن تي چلي جو درٻاري دوست جو.

هن ۾ دوستن جي محرم راز عارف ڏانهن اشارا ڪيل آهن پر جيڪڏهن اهي وصفون قاصد يا وچ واري ۾ نه آهن پر ڪانءُ جون جيڪي مشهور بريون عادتون هجن ته ان بابت فرمائي ٿو ته:

سو ڪانگ نه قاصد ڪر، جو سدا ڍونڍ ڍري
ڪ ڪندو پنهنجي پيٽ جي، ڪي ويندو دوست در
جنهن جي ٻوليائي ٻر ٻر، سو نياپا نيئي رهيو!

جنهن کي صوفيءَ جو سينو نه آهي فقط ماڻهن جي ڏيکاءَ لاءِ ٽوڳي آهي ۽ دنيا جي ڍونڍ تي ڍريو پيو آهي. تنهن کي قاصد يا سونهون نه بڻايو وڃي ڇو ته هو پنهنجين نفسياتي گهرجن جي پورت ڪندو يا رهبر بڻجي راهه ڏيکاريندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هدُ هدُ

سنڌ جو هڪ پکي آهي، جنهن کي فارسيءَ ۾ مرغ سليمان ۽ سنڌيءَ ۾ ڪانڪٺو يا چنڊول چوندا آهن.

طالع طاؤسن جا پسيو زاغ جلندا،
هد هد پسيو هنجڙا، ويٺائي وهسندا.

ڪانگ جي بدخصلتن جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ طاؤسن يعني مور جو بخت ڏسي ڪانگ پيو جلندو پر هنج پکي هد هد کي ڏسيو پيو خوش ٿيندو.
هد هد يا چنڊول پکي چٽڪمرو ٿيندو آهي، سندس ڪنڀ ۽ پير زرديءَ تي مائل ٿيندا آهن. مٿي تي هڪ ڳاڙهو موڙيا چوٽي ٿيندي اٿس، جنهن کي پيو کوليندو ۽ بند ڪندو آهي. حڪمت جي ڪتابن ۾ آيل آهي تہ هد هد جا ڪنڀ پٽ جي اگهڙيءَ ۾ ٻڌي دشمن کان بچاءَ واري ارادي سان زمين ۾ پوريا تہ ماڻهو دشمن جي شر کان امن ۾ رهندو.

ڪوئل

ڪوئل تہ ۾ ڪانگ جيڏو ڪاري رنگ جو پکي آهي. آواز ڏاڍو مٺو ۽ دردناڪ ٿئيس ٿو. سنسڪرت ۽ هندي شاعري ۾ معشوق جي آواز کي ڪوئل جي ٻول سان تشبيهہ ڏني ويندي آهي. هي پکي سمنڊ يا برساتي هنڌن تي رهندو آهي. شاهہ صاحب هن جو بيان سسئي واري سفر ۾ آڻيندي فرمائي ٿو:

رڃن ۾ رڙ تي، ڪر ڪوئل جي ڪوڪ،
ولولو ۽ ووڪ، اي تان آهي عشق جي.

ڪوئل ڪراچيءَ جي باغن ۾ بہ جام ٿئي. سسئي جو پنڌ بہ ڪراچيءَ کان پري سمنڊ جي ڪناري سان هليو ويچي ٿو جتي ڪوئل جو پڙلاءُ پوندو رهندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

فصل پنجون

سنڌ جا ڪي پيا جانور

ڪتو:

سنڌ جي جانورن مان، سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۾ ڪتي جي ڏاڍي گهرج ۽ ضرورت آهي. ڪتو مال جي سنڀال ڪري، ڪيتيءَ جو رکوالو ٿئي. گهربار جي نگهباني ڪري، ٻهراڙيءَ جو هاري يا مالدار توڙي پاڳيو ماڻهو ڪتي کان سواءِ رهي نه سگهي. ڪتي ۾ ڪي خصلتون آهن. هو مالڪ سڃاڻي، مالڪ جو دوست سڃاڻي، دشمن کي پري کان تڏي جهلي بيهي. مجال جو ڪو ڌاريو ماڻهو هن جي مالڪ جي ھنڌي تي پير به ڌري سگهي. شاهه صاحب سر معذوري ۾ ڪتي جو بيان شاعرانه انداز ۾ آندو آهي. ڪيچ جا ڪتا جيڪڏهن سسئي کي ھوتين ڪري ڪاٿي وڃن ته اهابه هن جي پهچ ۽ ڪاميابي آهي.

ھانيڻ تي ھوتين، ته ڪتا ڪينئي ڪيچ جا.

ڪيچ جا ڪتا به ڪهڙا؟ ان جي جواب ۾ فرمائي ٿو:

ڪتا ڪينئي ڪيچ جا، سندا جي پنھونءَ،
اڳهيئين هوند اسونهن، جي جانارن ياد پئين.

ڪتو پوئڪندو آهي يعني واڪو ڪري آواز ڪندو گرندو به آهي يعني هري هري آواز ڪيندو آهي. ڌاڙهڻ لاءِ گهڏيءَ لڏي گهور ڪري به ايندو آهي. ڪتي جي انهن سڀني لازمي وصفن کي هيٺئين شعر ۾ آڻي ٿو:

جاڳايس جنبور*، ڪتي قريبن جي،
ٻهي پوئنڪي اٿيو گهڏي منجهان گهور.

---

* جنبور- زنبور فارسي لفظ آهي معنيٰ ڏينبو- تکي ويڙهو ڪتي کي جنبور سڏيندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

سيب لاهيندو سور، گري هن غريب تان.

ڪتو نه مالڪ جا دوست به سڃاڻندو آهي. پر پهريان واڻهڙو تي پونڪي ايندو آهي. جڏهن ڏسندو آهي ته هي نه پنهنجا آهن ته ڪٽي بس ڪندو آهي.

ڪتو چئي قريب جا، آهيون ساڻ سهي
پهرين بات بهي، پڇون پوءِ پانڌين کي.

ڪتو هڪ طرف ڏاڍو وفادار جانور آهي، پر ان سان گڏ هو ڍونڍ جو طالب به آهي.

ڪتو طالب ڍونڍ جو اسين ڪتي ڪيڙ،
چهنڻي آيو چيڙ، ڪارايل جي ڪن ۾.

هتي ڪتي کي ڪارايل يا ڪارائي يعني مور سڏيو ويو آهي. اڳ سنڌ دستور هوندو هو ته پيار کان هوشيار ڪتن کي مورءِ موتيڙو سڏيندا آهن.

سگبان سينڌاريا، بچيا تي بهن،
ڦريا نه فرمان کان، ملهه نه موتيڙن،
ڪونهي ڏوهه ڪتن، ڏاڪاريا ڏاڙهين ٿا.

هن شعر ۾ ڪتن کي موتيڙو سڏيو ويو آهي. سينڌارين. سينٽي ڏيڻ. سڌ ڏيڻ. ڪتو ڪنهن کي بچاڻڻو پوندو ته هن کي سينڌ ڏيئي هوشيار ڪري، پوءِ بچائبو آهي. ڏاڪارڻ- ٻچ ڪرڻ. هنن ٽورن شعرن ۾ سنڌي زبان جون اهي سموريون ورجيسون. شاعر آڻي گڏ ڪيون آهن. جيڪي ڪتي سان لاڳاپو آهن. ان مان شاهه صاحب جي سنڌي زبان تي حاوي هجڻ جو پورو پتو پئي سگهي ٿو.

هتي ڪتو ڇا آهي؟ ءِ ٽرين جي ڪتي مان مراد ڪهڙي آهي؟ ان جو تفصيل هيٺين شعرن مان پروڙي سگهجي ٿو:

ڏڪا ڏونگر جا مرون، مر ٿا مونتي ڪن،
پڙندا ڪين پريت تي هن جا سڌر ٿا سڃن
سڳائيءَ جي سيد چئي ، آهي سُڌ سين
هوند نه هتي ٽرن پر قرابت ڪم ڪيو.

ڏڪا- حملا. پريت- ڏوبياڻي. سڌر- سگهارا، طاقت وارا. مطلب ته ڪتا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڏونگر جا مرون آهن، سور سختيون، جي محبوبن پاران عاشقن ڏانهن مهماني طور ايندا آهن، پر اهي اپڙي نہ سگهندا آهن. جڏهن عاشق جي طلب سچي هوندي ۽ ڳانڍاپو نيڪ معشوق سان ڳنڍيل هوندو آهي، ان حالت ۾ محبوب جي يادگيري ۽ ميلاپ جو خيال تڪليفن کي اپڙڻ ئي نہ ڏيندو آهي. بلڪ عاشق تہ انهن تڪليفن کي چمي سرچائيندا آهن. فارسيءَ جو هڪ شاعر فرمائي ٿو:

پائي سگ بو سيد مجنون خلق گفتہ اين چہ سود،
گفت مجنون گاهہ کہ در ڪوئي ليلي رفتہ است.

شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

ڪتو اچي جي ڪانءِ، پريان سندي پار جو
انهي متي آنءِ، ڪوڙئين قرباني تيان.

جهنگلي جانور:

ڪتو تہ هڪ پالتوءِ گهريلو جانور آهي، پر ان کان سواءِ ٻين جهنگلي جانورن جو بہ شاهہ صاحب جي رسالي ۾ ذڪر اچي ٿو.

هرڻ:

هي هڪ مشهور جهنگلي جانور، ٻڪريءَ جيڏو قد ۾ لاسرات ميري ڳاڙهي رنگ جو ٿيندو آهي. سنڌ جي خشڪ ۽ پهاڙي حصن ۾ تمام گهڻو ٿئي ٿو. ڊوڙ جو تمام تکو ٿيندو آهي، جنهن ڪري هن جي شڪار ڪرڻ ۾ ڏاڍا ڏاکڙا ڪرڻا پوندا آهن. انهيءَ جانور کي هندي ۾ مرگهہ بہ چوندا آهن. هن جون اکيون ڏاڍيون سهڻيون ٿينديون آهن، جن سان معشوقن جي اکين کي هندي ۽ فارسي شاعريءَ ۾ تشبيهہ ڏني ويندي آهي. شاهہ صاحب انهيءَ جانور جو سر ديسي ۾ نالو آندو آهي ۽ سر سارنگ ۾ مرگهہ جي نالي سان ياد ڪيو آهي.

روجهہ:

هڪ مشهور پهاڙي جانور آهي، جنهن کي جابلو ڳئون بہ چوندا آهن. شاهہ صاحب ان کي روجهڙي تصغير سان بہ ڪم آندو آهي. هنديءَ ۾ نيل گاءِ ۽ جهنگلي بيل سڏيندا اٿس. ڏاڍو متارو رنگ جو ڪارو پورو ۽ ڳاڙهو ٿيندو آهي. هن جا سڱ سازي ڪشتو بڻائي طبيب ڪم آڻيندا آهن. اڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڪراچي ضلعي جي جهنگلن ۽ پهاڙي حصن ۾ اهو جانورن ٿيندو هو ۽ هاڻي به بلوچستان جي پهاڙن ۾ ملي ٿو. شاهه صاحب سئيءَ بابت فرمائي ٿو:

روجهه ڏٺائين رات، هوت ڳوليندي حب ۾.

سره:

هرڻ يا ڦاڙهي جي شڪل جو جهنگلي جانور آهي. هن جا سڱ تمام وڏا ٿيندا آهن. جبلن جي جهنگ ۾ رهي ٿو. ڪائڻ ۾ ڏاڍو لذيذ ۽ سوادي ٿئي ٿو. هن جانور جو پتو ڪيترين ئي بيمارين ۾ ڪم اچي ٿو.

سره گڏيئي سئي، سوڙهي منجهه سهي.

شينهن:

شاهه صاحب جي رسالي ۾ هن مشهور ڦاڙيندڙ جانور جون ڪي خصلتون بيان ڪيل آهن. هن جي تدبت بابت فرمايل آهي:

موڪري ترڪ چوٽي نري، چوٽو ڪهر پاڻ.

هن جي گجگوڙ به ٻين جانورن ۾ ڳيور يا هيبت وجهي ڇڏيندي آهي. جيڪڏهن ٻيا جهنگلي سيارڙا جا نار گڏجي گدڙ وانگي اونايون ڪن ته:

ڪهر ڪن نه اڊڪي، ڊاءُ نه ڊجي تن.

شينهن ويڙهه وقت پورن پيرن تي بيهي وڙهندو آهي. پر جڏهن جهيڙو نه هوندو ته هو آرام سان پيو هوندو.

ڪلي وير قرار، ري ڪلي ڪهرو.

ڪلي- جنگ، جهيڙو. ڪهرو- مانيٽو غريب. شاهه صاحب شينهن جو نالو رسالي ۾ سينهن (س) سان آندو آهي جو اصل سنسڪرت ۾ به سين سان اهو لفظ ڪم آيل آهي. ان ڪان سواءِ هنديءَ ۾ شينهن کي ڪيسري ڪيهر، واگهه به چوندا آهن. جي پڻ لفظ رسالي ۾ ڪم آيل آهن. ڪيهر سنڌيءَ ۾ بدلائي ڪهر ۽ واگهه کي واڳ به چون. جي پڻ لفظ شاهه صاحب ڪم آئي ٿو. شاهه صاحب جي زماني ۾ سنڌ جي ٻيلن ۾ شينهن عام جام هوندا هئا. ان وقت جن نالن سان هن کي سڏيو ويندو هو سي سندن ڪلام ۾ آيل آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

گدڙ:

هي مشهور جهنگلي جانور شاهه صاحب جو ڪلام ۾ جنبو جي نالي سان آيل آهي. لاڙ جي علائقي ۾ گدڙ کي جنبو سڏين. هي ڏاڍو ڏاهو جانور ٿيندو آهي. پنهنجي مطلب لاءِ گهٽائي ڪيڏ ڪيڏندو آهي. گس گساءِ جو به استاد آهي. سنسڪرت جي علم و ادب ۾ هن جانور کي وڏي اهميت آهي. هندي حڪيمن ڪليلو دمنه ڪتاب ۾ عقلمنديءَ جون جيڪي آکاڻيون لکيون آهن تن ۾ گدڙ جي گوهين ۽ ڏاهپ جو گهڻو اپٽار ڪيل آهي. ڪليلو دمنه جو ترجمو انوار سهيلي فارسي ۾ 10 صدي هجري ۾ ڪيو ۽ ان کان پوءِ سنڌيءَ ۾ هن ڪتاب جو ترجمو ٿيل آهي.

هاٿي:

هي مشهور جهنگلي جانور آهي جو امير ماڻهو هن کي پالي سواريءَ ۾ ڪم آڻيندا هئا ۽ اڳ ته ميدان جنگ ۾ هي جانور ڪٽڪن تي ڪاهي ڳاهي ماري ڇڏيندو هو. چوندا آهن ته "انڌو هاٿي لشڪر جو زيان" سنڌ ۾ هاٿي ڪو نه ٿين. پر شاهه صاحب جي زماني ۾ سنڌ جي حاڪمن وٽ هاٿين جا ٽلا هوندا هئا.

ڪڏهن ڪڏهن امير ماڻهو هاٿيءَ ۽ شينهن جي ويڙهه به ڪرائيندا هئا. مغلن جي راڄ ۾ ته ان جو گهڻو رواج هو. شاهه صاحب ان حقيقت کي سامهون رکندي فرمائي ٿو ته:

اي ڪيسر جو ڪم جيئن هاٿي کي هٿ هڻي،
نهوڙي ناپن سين، دمائنس نه دم
ڪلي وير قدم ڪوري پر ڪٽي نهين.

ڪيسر- شينهن. ناپ- ڏاٽ. چنبا. دمائڻ- بند ڪرڻ. ساهه ڪڍڻ جي مهلت نه ڏيڻ. نهين- هندوستاني اکر آهي معنيٰ نه.

نانگ:

سنڌ ۾ نانگ بلائون به بيشمار ٿين. خاص ڪري ٿرپارڪر ضلعو ته سپن سان ستيو پيو آهي. شاهه صاحب جيئن سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي هڪ هڪ وٿ کي ڏسندي ان مان حڪيمانه معنائون ورتيون ڪڍيون آهن. تيئن سنڌ جي نانگن جو به بيان ڪيو اٿن. نانگ ۽ مور پکي جو پاڻ ۾ ڏاڍو وير آهي. مور جتي به نانگ کي ڏسندو ته اتي ان کي ماري ڪائي ڪپائي ڇڏيندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

آهي. شاهہ صاحب انهيءَ واقعي ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو تہ:

ڪاپي، ڪارايل پاڙ ۾، متي در دڙين،
نيو نانگ نہ ڏين، موران موڙڻ مهٽو.

ڪاپي- نانگ جو هڪ قسم. در دڙڻ- وڙهڻ. نيو يا نوٽي- نوڙڻ.
نانگ جي قسم مان واسينگ بہ آهي، جو تمام وڏو ۽ زهريلو ٿئي ٿو. ايڏا خوفناڪ ٿين جو:

جنهين جي جهڙپ، هاٿي هنڌان نہ چُري
ڪارا نانگ بہ سخت ڊپائتا ٿيندا آهن.

جن جي واڇنئا وه وهي، سي ڪارا ڪارونيار،
ڪچيا تان ڪڏيا، وڙهندي ڪن نہ وار،
جن جا اهڙا پار، سي گڻون ڪن گاروڙين کي.

ڪارونيار- هيبتناڪ ڪارا. ڪچيا- ڏيا. گڻون- گهر. گاروڙي- نانگ ڦاسائيندڙ جوڳي.
واسينگ يا ڪاريهر جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ:

آسڻ جن اريج، تن جي وهہ جو ورن هيو
تن جو ڪنڌوٽي ڪم ڪري جي متن پير پيو
پريان ئي آهي پڌرو، تن نانگن جو نهو
ڪلي ويل ڪهو جو ساميون ٿئي سپن کي.

آسڻ- هنڌ، ماڳ. اريج- سڪل زمين جتي ريج يا پاڻي نہ هجي. ارءِ- ورن، رنگ نهو- ذات يا سنگت. ڪلي- جهيڙو.
هن بيت ۾ شاهہ صاحب ڪاري نانگ جون چار نراليون وصفون ڄاڻايون آهن:

(1) ارءِ جي نانگ جي وهہ جو رنگ ئي نرالو ٿيندو آهي. عام نانگ کان اريج واري نانگ جو زهر علحدهہ آهي. چوندا آهن تہ پاڻيءَ واري نانگ جو زهر هلڪو ۽ بي اثرائتو ٿيندو آهي. پر اريجي نانگ جو وهہ ڏاڍو تکو ۽ جهٽپٽ اثر ڪندڙ هوندو آهي. شاهہ صاحب انهيءَ فرق ڏانهن پهرين مصرع ۾ اشارو ڪيو آهي. ان قسم جا نانگ گهڻو ڪري ٿر علائقي ۾ ٿيندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

(2) سنڌ جي ٻهراڙيءَ وارن ۾ خاص طرح ڳري ماڻهن کي سڌ آهي ته ڪو زهريلو نانگ مري به ويندو آهي ته سندس ماس سڙي ڳري ناس ٿي رهندو ته ان جي نقط ڪنڊي ٿي ڪنهن ماڻهوءَ جو پير پئجي ويو ته سڪل ڪنڊو به زهريلو اثر ڪندو آهي ۽ اهو زهر ماڻهوءَ تي هڪدم چڙهي ويندو آهي.

(3) ٽئين مصرع ۾ جاٽايل آهي ته نانگن جي واسينگ ذات جو پاڻ ۾ نهويا لاڳاپو رهندو آهي. سنڌ جي عام ماڻهن جو خيال آهي ته جيڪڏهن ڪاريهر نانگ جي قسم مان نر کي ماريو ويندو ته مادي ان جو وير وٺندي آهي. ماديءَ کي ماربو آهي ته نُر وير وٺندو آهي. انهيءَ ڊپ وچان ڪيترا ماڻهو انهيءَ قسم جي نانگ کي ماريندا ئي نه آهن. اسلام کان اڳ عربن ۾ به اهو وهم ويٺل هو. هو به ڪاري نانگ جو نالو ئي نه وٺندا هئا ته متان وير پٺي نقصان پهچائي. مگر اسلام جي ظاهر ٿيڻ کان پوءِ حضرت رسول خدا ﷺ ماڻهن کي اهڙي وهم ڪرڻ کان منع فرمائي. جناب عبدالله بن عباس (حضرت رسول الله ﷺ جي سئوٽ) کان روايت آهي ته هو سڀ ڪنهن قسم جي نانگ مارڻ جو حڪم ڪندو هو ۽ فرمائيندو هو ته جيڪو نانگ جو وير وٺڻ واري خيال کان ان کي ڇڏي ڏئي تو سو اسان (مسلمانن) مان نه آهي.

(4) واسينگ نانگ وڙهندو نه آهي، پر جيڪڏهن ويڙهه لاءِ ميدان ۾ آيو ته پوءِ هن جو مقابلو به ڪي مڙس ڪري سگهندا.

سنڌ وارن جو خيال آهي ته واسينگ يا ڪاريهر نانگ اصيل ۾ اشراف نانگ آهي. هو اڳرائي ڪري ڪنهن کي نه سنگهندو آهي، پر هن سان ڪو ڇيڙ يا حرڪت ڪندو ته پوءِ منهن ڏيندو آهي. شاهه صاحب ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو ته:

بهرين ڪاري نانگ جي ڪوچر ڪيل ڇيڙ ڪري
جي هٽي ڏنگ ڏيسائيو ته ويجهو تا نه وري
جيڪي ٽپ مري جيڪي سڪي صحت ڪي

يعني ته ڪاري اصيل نانگ جو ڪڪيل ويندو ته تڏي تي مريه پر جيڪڏهن چڙهي پيو ته سدائين رنج ڪنج ۾ پيو رهندو. ٿر جي ماڻهن کان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ہڏو ويو آهي تہ ڪيترا اهڙا ماڻهو بہ ڏٺا ويا آهن. جن کي بلا ڪاڏي چار پنج سال گذري ويندا آهن. پر جنهن ڏينهن گرمي جي منڍ ۾ گهُٽ ٿئي ۽ واءُ نہ لڳي تہ انهيءَ ڏينهن نانگ ڪاڏل ماڻهوءَ جي مٿي ۾ سور پوندو ۽ لڳڻ ۾ ڳاموڙ ٿي پوندي جڏهن هوا لڪندي تڏهن انهيءَ ماڻهوءَ کي سک ۽ سرت حاصل ٿيندي شاهہ صاحب جو هنن تمثيلن مان مطلب ڪو ٻيو آهي. پر ظاهر ۾ سندس معلومات ۽ سنڌ جي هر هڪ شيءِ جي پروڙ ۽ پتو ڪيڻ ۾ هن عارف بزرگ ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي. جنهن جو مثال ٻئي ڪنهن بہ سنڌي شاعر جي ڪلام ۾ نٿو ڳولي سگهجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

فصل ڇھون

شاھہ جو ڪلام ڪيئن گڏ ڪيو ويو؟

مير عبدالحسين سانگي، پنھنجي وقت ۾ شاھہ جي ڪلام جو ھڪ وڏو ڄاڻو ھو ۽ ھن جون ھيڏانھن فقيرن ۽ شاھہ جي جھونن مريدن سان ملاقاتيون ٿينديون رھنديون ھيون. شاھہ صاحب جي ڪلام سان ھن کي ھڪ قسم جو عشق ھو. مير صاحب مرحوم لکي ٿو تہ شاھہ صاحب پاڻ لکي پڙھي ڪو نہ ڄاڻندو ھو. ھو شعر چوندو ويندو ھو ۽ فقير اھو لکندا ۽ بي ترتيب جمع ڪندا ويندا ھئا. ڪي فقير وري ان کي ياد ڪري وٺندا ھئا. ان ريت شاھہ جو ڪلام ھڪ طرف ڪيترن ماڻھن کي ڪنٺ ٿيل ھو تہ ٻئي طرف دفترن جا دفتر لکجي گڏ ٿي رھيا ھئا.

چون ٿا تہ شاھہ صاحب پنھنجي لاڏاڻي جي تياري کان ٿورا ڏينھن اڳ ۾ پنھنجي ڪلام جا ڪيترا دفتر ڪٺي ڪري وڃي ڪراڙ ڍنڍ ۾ اڇلائي، پاڻيءَ ۾ ٻوڙي تلف ڪري ڇڏيا. جنھن تي فقيرن کي ڏاڍو ڏک پھتو ۽ شاھہ صاحب کان ايئن ڪرڻ جو ڪارڻ بہ پڇيائون. جنھن تي پاڻ فرمايائون تہ منھنجو ڪلام آھي ڳوڙھو ۽ باريڪ. مون کان پوءِ ان کي سمجھڻ وارا ڪي ٿورڙا ماڻھو ملندا. دل نٿي ڳھري تہ منھنجي ڪلام کي ڏسي، ڪي ماڻھو منھنجي شڪايت ڪن. پوءِ ڏوھاري ٿيڻ جي الله تعاليٰ جي ڏورايي ھيٺ اچن. جنھن ڪري اھڙو ڏکيو ڪلام غرق ٿيل بھتر آھي.

انھن دفترن ٻڏڻ کان پوءِ، جن فقيرن کي شاھہ صاحب جو ڪلام ڪنٺ ٿيل ھو تن کي گڏ ڪري ھنن جي يادگيريءَ موجب لکارايو ويو ۽ انھيءَ گڏ ٿيل ڪلام جي مجموعي کي "گنج" سڏيندا آھن. جو اڄا تائين پٽ تي موجود آھي. ان کان سواءِ ڪجھہ ڪلام، ڪن فقيرن وٽ لکيل بہ ھو، جو اھو بہ گنج ۾ داخل ڪيو ويو. پھريان اھو گنج حاجي تمر فقير جي حوالي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هو جنهن بابت شاهه صاحب جو ارشاد آهي. ان ڪان پوءِ ان جي وارثن ۾ هلندو اچي ٿو. ان گنج جا ڪيترا نقل ٻه ورتا ويا آهن. اگرچه ان ۾ ڪلام گهڻي حد تائين بي ترتيبوار آهي. پر غور ڪيو ويندو ته گهڻي حد تائين رسالي جي بمبئي ڇاپي جهڙو وڃي بيهندو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي، پنهنجي هٿن سان، شاهه صاحب پاران پنهنجي ڪلام کي ٻوڙڻ جو صفا انڪار ڪندي لکي ٿو ته:

"اها ڳالهه بنهه اعتبار جوڳي نه آهي ته ڪو شاعر پنهنجو ڪلام ناحق ويهي ضايع ڪندو. ڏسو ته انسان پنهنجي اولاد جي پرورش ۽ پرگهور خاطر ڪيتري نه دقت ۽ هلاڪي ڪري ٿو انهيءَ لاءِ ته سندس وفات ڪان پوءِ سندس در ڪليل رهي. ته پوءِ شاعر ڪيئن چاهيندو ته پنهنجا روحاني دادلا يعني شاعرانه خيال، جي هن رڳن جو رت ڏيئي اپايا آهن تن جو پنهنجن هٿن سان گهات ڪري" (مقدمه لطيفي).

ان ڪان پوءِ ان تي وڌيڪ دليل ڏيندي تفصيل سان بحث ڪيو اٿن. جنهن مان سندس مقصد هي آهي ته هڪ ولي ڪامل ۽ عالم فاضل، جڏهن شعر چوي ٿو ته، اهو گويا سندس زندگيءَ جو ثمر ۽ آخرت جو ثمر آهي، تنهن ڪري پنهنجي توشي يا ثمر کي ڪيئن ضايع ڪري سگهجي ٿو سو به پنهنجن هٿن سان. هوڏانهن حقيقت هن ريت آهي ته وڏن ماڻهن جي زندگيءَ جو مقصد شاعري نه هوندو آهي. شاعري جي ذريعي هو پنهنجن ارادن ۽ خيالن کي ڪنهن وقت ڪري ظاهر ڪندا آهن. پر اها شيءِ سندن پيشو يا ڌنڌو نه هوندي آهي، جنهن کي زندگيءَ جو اصلي مقصد مقرر ڪيو وڃي يا ان جي وسيلي روزي ڪمائي ڪائجي يا نانءُ نمود حاصل ڪجي. هن پوئين قسم جي شاعرن لاءِ، جيڪڏهن ائين چئجي، جيئن ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي راءِ ظاهر ڪري چڪو آهي. ته پوءِ هڪ حد تائين ٺيڪ آهي ۽ هنن جي زندگي سان اها ڳالهه ٺهڪي به اچي ٿي. پر شاهه صاحب ۽ ٻين سندس درجي وارن عارفن بابت جيڪڏهن هي راءِ ظاهر ڪئي وڃي ته:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

"شاعري دون مرتبہ اوست"

جيئن دولت شاهہ سمر قندي جي تذڪري مان ڊاڪٽر صاحب نقل ڪيو آهي تہ اها ڳالهہ بلڪل ٺيڪ آهي. يعني تہ اهڙن ماڻهن جي مان ڪان شاعري هيٺين درجي جي شيء آهي.

پنهنجي ڪلام کي پاڻ ضايع ڪرڻ جي واقعي کي، ڊاڪٽر صاحب سمجهي ٿو تہ اهي ڳالهيون متين موڙهيل ۽ ڳنڍيين ڳوڙهيل ماڻهن جي ويساهہ وڌائڻ لاء چيون ويون آهن. پر آئون هيٺ هڪ وڏي شاعر مير علي شير قانع ٺٽوي جو مثال پيش ڪريان ٿو جنهن پنهنجي ڪلام ناس ڪرڻ جو پاڻ اقرار ڪيو آهي. هو صاحب لکي ٿو تہ:

"ديوانہ قريب هشتاد هزار بيت از هر قسم تدوين نموده ڪہ بالآخر بسبب موانع چندي آنرا داخل آب ساختہ" (مقالات الشعراء قلمي)

يعني تہ هڪ ديوان جنهن ۾ اسي هزار هر نموني جا بيت هئا. تيار ٿيو جنهن کي ڪن رنڊڪن سبب دريا داخل ڪيو ويو. علامہ مخدوم معين ٺٽوي جو شاهہ صاحب جو گهاٽو دوست ۽ هڪ وڏو صوفي عالم هو تنهن جي حياتيء جو احوال لکندي مير قانع لکي ٿو تہ:

"هر چند نسبت بہ ڪمالات شان شاعري دون رتبہ اوست اما استجماع فنون ڪمال وهم براؤتضائي مقام چند شعر طبع گرامي ثبت گشتہ" (مقالات)

يعني تہ سندن ڪماليتن جي نسبت ۾ شاعري تمام گهٽ درجي جي شيء آهي، پر منجهن ڪماليت وارن فنن گڏ ٿيڻ سبب ۽ حالت جي گهرج پٽاندڙ سندس طبع سگهوري جا ٿورا شعر هٿ آيا آهن.

بنيادي شيء هيء آهي تہ ڪنهن بہ عارف شاعر جي زندگيء جي اصلي مقصد ڏانهن ڌيان ڏيڻ گهرجي تہ هو شاعري کي پنهنجي زندگيء جو بنياد سمجهي ٿو يا ٻي ڪنهن شيء کي. هاڻي اسان پوريء طرح پروڙي سگهون ٿا تہ شاهہ صاحب يا انهيء قسم جي ڪاملن ۽ عارفن جي حياتيء جو اصلي مقصد ڪو ٻيو هو ۽ شاعري انهيء مقصد جي اظهار لاء ٻي اختيار شيء هئي تہ گويا شاعري سندن اصلي مقصدن کان هيٺين درجي جي وٿ آهي ان حالت ۾ جيڪڏهن هو پنهنجي ڪلام جي پرواهہ نہ ڪن يا وري سندن شان شاعري کي گهٽ درجي جي سمجهيو وڃي تہ اها ڪا غلطي تہ نہ آهي، پر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ٿيڪ هڪ صحيح حقيقت آهي؟ شاهه صاحب جي ڪلام کي، جيڪا هاڻي ترتيب ڏيئي رسالي جي صورت وٺارائي ويئي آهي. ان بابت مير صاحب سانگي جي تحقيق ڪيل آهي ته شاهه صاحب جي خدمت ۾ هڪڙا ٻه گويا چنچل فقير ۽ اٽل فقير رهندا هئا. اهي اصل دهلي جا رهاڪو هئا. پهريان ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دربار ۾ آيا ۽ ان کان پوءِ سموري ڄمار شاهه صاحب جي خدمت ۾ اچي رهيا. علم، موسيقي يا راڳ وديا جا وڏا ڄاڻو هئا. جن شاهه صاحب جي ڪلام کي موسيقي جي سرن موجب ورهائي. جدا جدا داستان رچيا ۽ داستانن تي سندن مضمون پٽاندڙ راڳڻين جا نالا ڏنا ۽ جن کي پويان فقير، علم موسيقي جي سرن موجب جدا جدا آوازن ۾ آلاپيندا رهن ٿا. رسالي ۾، جي هندي يا فارسي شعر داخل ٿي ويا آهن، سي به انهن دهلوي گوين جي معرفت رسالي جي ترتيب ڏيڻ وقت درج ٿيل آهن. هندي شعر يا بين سنڌي سگهڙن جا ڏوهيڙا، جيترا به رسالي ۾ آيل آهن، سي شاه صاحب جي خدمت ۾ ڳائيندا هئا ۽ پاڻ ٻڌندا هئا. جنهن ڪري انهن کي به ڪٺي رسالي ۾ داخل ڪيو اٿن. اهو سڀ ڪجهه شاهه صاحب جي وفات کان پوءِ ٿيو آهي يا حياتيءَ جي پوئين زماني ۾، ان بابت ٺيڪ ڳالهه هيءَ معلوم ٿئي ٿي ته سندس وفات کان پوءِ، هاڻوڪي صورت وارو رسالو جمع ٿيو. سندن حياتيءَ ۾ ڪجهه شعر ناحق ناس ٿي ويا. ڪجهه ڪن فقيرن وٽ لکيل هئا ۽ گهڻو وري گهڻن فقيرن کي ياد هو جنهن کي گڏي هاڻوڪو مجموعو ٺاهيو ويو.

ٻي هڪ روايت آهي ته تمر فقير واري نسخي تان، سرن جي ترتيب موجب، ٻه نسخا تيار ڪرايا ويا، جن ۾ هڪ ڀٽ تي رهيو ۽ ٻيو درگاهه ڪريمي تي رکيو ويو. درگاهه ڪريمي واري اصلي نسخي تان 1196هه مطابق 1780ع جي، ٻيو نسخو لکارايو ويو جو اڄ تائين موجود آهي. گويا اهو نسخو شاهه صاحب جي وفات کان، 31 سال پوءِ تيار ڪرايو ويو جو ڪو گهڻو ڊگهو زمانو شاهه صاحب جي وفات کي ڪو نه گذريو هو ۽ ان وقت شاهه صاحب جا ڪيترائي ملاقاتي، هن جهان ۾ موجود هئا. درگاهه لطيفي وارو نسخو ۽ درگاهه ڪريمي وارو نسخو اهي ٻئي نسخا مان پاڻ اکين سان ڏنا آهن. جن جو بمبئي وارن نسخن کان ٿورو تفاوت آهي. شاهه صاحب جا صحبتي يا سنگتي فقير، ديندار يا نيڪوڪار هئا. جن رسالي جي ترتيب ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

تجويز انهيءَ زماني جي ڪتابن وانگي ڪئي. يعني تہ پهريان الله تعاليٰ جي حمد ۽ پيغمبر خدا جي ثنا وارا شعر آندا اٿن ۽ ان کان پوءِ صوفيانہ وحدت ڪثرت جو بيان آهي. سر ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ جي علم موسيقي ۾ برڪت ۽ نيڪي وارا سر آهن. تن کي منڍ ۾ رکي، پوءِ رسالي ۾ ٻيا سر آندا اٿن. رسالي جو پهريون بيت آهي:

اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهہ قديم،
والي واحد وحده، رازق رب رحيم،
سو ساراهيان سچو ڌڻي چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙون جوڙ جهان جون.

هوڏانهن حقيقت ۾ رسالي جو پهريون شعر آهي، مثنوي مولانا رومي جي پهرين شعر جو ترجمو يعني:

بشنو از ني چون حڪايت ميڪند،
از جُدائيها شڪايت ميڪند.

شاهہ صاحب پنهنجي انداز ۾ هيٺين ريت ان جو ترجمو ڪيو آهي:

وڍيل تي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري،
هن ٻن پنهنجا سارِيا، هو هنجون هڻن لئي هاري

هونئن تہ مثنوي جي سڌي سنئين معنيٰ هن ريت آهي تہ: نڙ جي ڪاني کي ٻڌ! جو ڳالهہ ڪري ٿو پنهنجي جدائي جي دانهن ڪري ٿو پر شاهہ صاحب نڙ کي وڍيل سڏي ڳالهہ جي لفظ کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ وايون ڪري ادا ڪيو آهي. نڙ پنهنجي اصل کان جدا ٿيڻ جي دانهن ڪرڻ جي مفهوم کي "شاهہ صاحب" هن ٻن پنهنجا سارِيا، جي عبارت ۾ آڻي ٿو. نڙ جي شڪايت يا حڪايت سان، سسئي جي سوز گداز کي تشبيهہ ڏيندي هڪ مختصر شعر ۾ هڪ وڏي معنيٰ کي لڪايو ويو آهي. جنهن جو تفصيل شاهہ صاحب جي شاعري واري فصل ۾ شاهہ صاحب جي رسالي جي گنج جي صورت ۾ گڏ ٿيڻ کان پوءِ، هن جا جدا جدا ڇاپا پڌرا ٿيندا رهيا.

رسالي جا جدا جدا نسخا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سڀ کان پهريان شاهه جي رسالي جو هڪ نسخو ڊاڪٽر ارنسٽ ٽرمپ صاحب 1866ع جي جرمني جي لپزگ شهر ۾ ڇپرايو. ٽرمپ صاحب دنيا جي مختلف ٻولين جو ڄاڻو ۽ عالم هو. هن سنڌي زبان سکي، هن ۾ وڏي پهچ حاصل ڪئي. سنڌي جي واڌاري واري اداري سان. هن شاهه صاحب جي رسالي کي، اونده مان ڪڍي سوجهري ۾ آڻڻ جو ارادو ڪيو. ٽرمپ صاحب لکي ٿو ته ڪيس ٻه جهونا قلمي رسالا هٿ آيا، جن کي هڪ هوشيار پڙهيل سنڌي عالم پيٽي، سندس لاءِ هڪ ڪاپي تيار ڪئي. رسالي جي ڇپائڻ لاءِ، ٽرمپ صاحب جرمنيءَ ۾ سنڌي جي نئين ٽائيپ تيار ڪرائي، جنهن جي صورتخطي نه هاڻوڪي صورتخطي جهڙي آهي ۽ نه وري شاهه صاحب جي زماني واري سنڌي لپي يا لکٽي جهڙي آهي. ياڻنجي ٿو ته 1866ع واري زماني ۾ جيڪا صورتخطي سنڌ ۾ چالو هئي، سائي انهيءَ سنڌي ناضل، رسالي جي نسخي تيار ڪندڙ ڪتب آندي آهي، جنهن تان ٽائپ تيار ڪرائي رسالو ڇاپيو ويو آهي. ٽرمپ صاحب کي گورنمينٽ برطانيا هن ڪم لاءِ پئسي جي تمام وڏي مدد ڪئي، پر ان هوندي به خرچ ڪٽي پيو ۽ ڪيترا سُرَ ڇپجڻ کان رهجي ويا. جيئن ته سر مارئي ۽ ڪي ٻيا. هي نسخو اڄڪلهه بلڪل ناياب آهي. ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جي لائبريري ۾، سندس هڪ نسخو ڏٺو ويو آهي شايد ٻين ڪن صاحبن وٽ به موجود هجي.

(2) شاهه جو رسالو بمبئي جو ڇاپو: اهو رسالو قاضي ابراهيم پلبندريءَ بمبئي جي ڪتب فروش، پهريون ڀيرو 1867ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. ان پوءِ اهو نسخو وري بمبئي ۾ ڇپجندو رهيو آهي. مرزا قليچ بيگ مرحوم جو چوڻ آهي ته اهو صحيح نسخوءِ پٽ جي "گنج" تان ورتل ٺيڪ ڇاپو آهي، مگر ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي جو لکڻ آهي ته "هن ڇاپي جهڙو ردي نسخو ڪڏهن هٿ نه ايندو" پر حقيقت هيءَ آهي ته بمبئي وارو نسخو هڪ جامع نسخو آهي. شاهه صاحب جي حياتيءَ ۾ سندس سامهون فقير جيڪي به شعر چوندا هئا، سي سمورا هن ۾ ڏنل آهن، پوءِ اهي شاهه صاحب جا هوندا هئا يا ٻين ڪن شاعرن ۽ سگهڙن جا، ان رسالي کي سامهون رکي شاهه جو ڪلام جو اصل حاصل ڪري سگهجي ٿو.

بمبئي وارو نسخو هڪ دفعو 1877ع ۾ ڇپيو هو جنهن جي پڇاڙيءَ ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته شاهه جي مشهور فقير طالب هالن واريءَ ڪيترائي نسخا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پيٽي تيار ڪيو آهي. هن مان ظاهر آهي ته بمبئي وارو نسخو جڏهن ڇپائي دفعي ڇپيو آهي ته ان کي ڪن نسخن سان. شاهه جي ڪلام جي ڄاڻو فقير، طالب هالائي کان درست ڪرائي، ڇپرايو ويو آهي. تنهن ڪري انهيءَ نسخي کي صفا ردي نسخو ڪري ليکڻ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي هڪ وڏي جرئت آهي.

(3) سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي جو ڇپايل شاهه جو رسالو: اهو رسالو ديوان تارا چند، ايجوڪيشنل انسپيڪٽر، 1900ع ۾ تيار ڪرايو ۽ سرڪار جي خرچ سان ڇپجي پڌرو ٿيو. انهيءَ رسالي جي منڍ ۾ ڊيڪاريل آهي ته: "اهو رسالو ڇهه ست واي قلمي رسالي سان پيٽي ۽ ترمپ ۽ بمبئي ڇاپي سان مقابلو ڪرائي تيار ڪيو ويو آهي". مگر غور سان ڏٺو ويندو ته ان ۾ به ڪيترو ئي ڏاريو ڪلام اچي ويو آهي. جنهن جو شاهه صاحب جي شعر سان ڪو لاڳاپو ڪو نه آهي. هن رسالي جي صورتخطي سڌاري وئي آهي، جو هاڻوڪي هالو چالو رواج موجب آهي.

(4) مرحوم مرزا قليچ بيگ، شاهه جي رسالي کي، پنهنجي نموني ۾ 1913ع ۾ جمع ڪيو جنهن کي شڪارپور جي منشي پوڪر داس 1914ع ۾ پهريون دفعو ڇپائي پڌرو ڪيو.

مرزا صاحب انهيءَ رسالي جي ديباچي ۾ لکيو آهي ته، جڏهن ڪنهن شاعر جو ڪلام پڌرو ڪجي، تڏهن ضروري آهي ته هن جو سڄو ئي ڪلام ڏجي ۽ صحيح ڏجي. تنهن ڪري ڪن دوستن جي صلاح سان مون سرڪاري ڇاپي کي قائم رکي، سڀ ڪنهن صفحي جي هيٺان، بمبئي واري رسالي جون پڙهڻيون به ڏنيون آهن. جيڪي بيت وغيره (سرڪاري رسالي ۾) نه هئا، اهي به انهن هنڌن تي لکيا ويا آهن. بيت جو نمبر، سرڪاري رسالي وارو ڪيو ويو آهي. اهڙا نوان بيت مڙئي 846 ۽ بيون وايون 15 آهن جي سرڪاري رسالي ۾ نه آهن.

وڌيڪ لکي ٿو ته "ترمپ واري رسالي جون پڙهڻيون مقابلي ۾ ڇڏيون ويون آهن، جو اهي اڪثر غلط معلوم ٿيون" مرزا صاحب جي رسالي تي پوريءَ طرح غور ڪيو ويندو ته اهو به ساڳي ريت بمبئي واري ڇاپي وانگر، پنهنجن ۽ پراين شعرن جو گڏيل ڪچڪول آهي. پر ان هوندي به هن بزرگ جي محنت کي هزار آفرين چوڻ کان رهي نٿو سگهجي جو شاهه صاحب جي ڪلام کي سوڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سنڌيالي، پوين جي مطالعي لاءِ هڪ وڏو مجموعو ڇڏي ويو آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي جو رسالو:

ڊاڪٽر گربخشاڻي جو شاهه جو رسالو: ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي حيدرآبادي سنڌي، فارسي ۽ هنديءَ جو وڏو عالم هو. هو ڪجهه قدر عربي ۽ سنسڪرت ڪان بہ واقف هو. ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جو فارسي جو پروفيسر ۽ ان ڪان پوءِ ان جو پرنسپال تي رهيو. زندگي سموري علم سکڻ ۽ سيکارڻ ۾ گذريس. صوفيانہ خيالات جو ماڻهو. ويدانت، فلاسفي ۽ اسلامي تصوف جو واقف هو. هن ورهين جا ورهہ راتيون جاڳي، شاهہ جي رسالي تي پورهيو ڪيو ۽ سندس ارادو هو تہ، رسالي جو هڪ صحيح نسخو معنيٰ سميت پڌرو ڪيو وڃي. رسالي ۾ جيترا بہ ڏکيا اکر ڪم آيل آهن، تن جو اصل اشتقاق ۽ بڻ بنياد وڃي ڳولهي لهجي.

آخر هو صاحب، ان ڪم ۾ ڪامياب ٿيو. شاهہ جي رسالي کي، چئن جلدن ۾ ورهائي، هن پهريون جلد شرح ۽ معنيٰ سميت 1923ع ۾ پڌرو ڪيو. لکائي ۽ ڇپائي تي ايڏو خرچ ڪيائين جو اڳ انهيءَ رنگ ڍنگ جو سنڌ ۾ ڪو سنڌي زبان جو ڪتاب ڪو نہ ڇپيو هو. ڪتاب ڇپجڻ شرط مٿس تحسين ۽ آفرين جا وسڪارا ٿيڻ لڳا. رسالي جو مقدمو يا مهاڳ ايڏو تہ عالمانہ انداز جو لکيائين، جو سندس قابليت جو قدر ٿيڻ لڳو ۽ پهريون جلد هٿو هٿ کڄڻ لڳو.

هڪ طرف ڊاڪٽر گربخشاڻي جي ڪم جي واکاڻ ٿيڻ لڳي تہ، ٻئي طرف کان وري مسٽر ڇيتلمل پرسرام جو شاهہ جي رسالي جو ڄاڻو هو ۽ ٿياسافسٽ اصولن جو پيرو ۽ صوفي سماگم جو سيڪريٽري ۽ اخبار پارت واسي جي ايڊيٽر هو. تنهن ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گڏ ڪيل رسالي تي ڪي اصولي اعتراض ڪيا. هن جو چوڻ هو تہ ڊاڪٽر گربخشاڻي اٽڪل هڪ هزار بيت رسالي مان لوڏي ڪڍيا آهن. جنهن ڪري سنڌي ادب کي هڪ وڏو ڌڪ لڳي رهيو آهي. آخر اهي بيت ڇو ڪڍيا ويا آهن ان لاءِ ڪو ٺوس سبب هجڻ گهرجي. ڊاڪٽر گربخشاڻي جي طرفداريءَ ۾ ڪي مسلمان عالم، جيئن تہ حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو جو ان زماني ۾ لنڊن جي ڪيمبرج يونيورسٽي ۾ مقيم هو مسٽر لال چند امر ڏنو مل، پروفيسر پيرو مل ۽ ڪي ٻيا صاحب هئا. پارت واسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

اخبار ۾ حيدرباد جي روزانہ "پرڪاش" اخبار ۾، مهينن جا مهينا رد ڪد ۾ مضمون لکندا رهيا. مسٽر ڇيتمل پرسرام تي ايڏو ڏوڙيو وسايو جو ٻيو ڪو هجي ها تہ ٻان ڪري ويهي رهي ها، مگر مڙس هو ارادي جو پڪو سو ڪٿي تو مڙي ڇوي تہ دليل ڏيو تہ هڪ هزار شعر جو ڏاريا سمجهي ڊاڪٽر گربخشاڻي رسالي مان لوڏي ڇڏيا آهن؟

ديوان ليلا رام سنگهہ رٽائر جج هڪ پڊو مڙس، جنهن آخوند احمد پٽ واري هڪ وڏي عالم کان شاهہ جو رسالو پڙهيو هو. سو بہ مسٽر ڇيتمل جي طرفداري ڪندو رهيو تہ آخر اهو ناحق ڇو ٿيو آهي ۽ بيتن جو هڪ وڏو ستو خارج ڪيو ويو آهي.

مرزا قليچ بيگ مرحوم 25 ڊسمبر 1923ع ۾، رسالي جي پهرين حصي مطالعي ڪرڻ کان پوءِ هڪ تنقيد لکي ڊاڪٽر گربخشاڻي کي موڪلي ڏني. جنهن ۾ رسالي جي شرح ۽ اکرن جي ڪوجنا ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي لکٽي جي ڏاڍي واکاڻ ڪئي وئي آهي. مگر ان ۾ رسالي جي پيچ گهڙ ۽ بيتن جي نيڪالي تي، ڪجهہ بہ لکيل نہ آهي. مسٽر ڇيتمل جڏهن مرزا صاحب جو هزار بيتن جي ڪوس واري هاجي ڏانهن توجهہ ڇڪايو. تڏهن مرزا خود حيرت ۾ پئجي ڇوڙ لڳو تہ برابر اهو تہ ڪوس ٿيل آهي. جنهن ڪري ڪن اخبارن ۾ وري مرزا صاحب مرحوم جي برخلاف گوڙ ٿيڻ لڳو تہ هو هڪ ئي شيءِ بابت بہ رايا رکي ٿو. ايڏو وڏو گوڙ ڏسي مرزا صاحب مرحوم سرڪاري تعليم کاتي جي آفيسرن کي لکيو تہ، چڱو آهي تہ شاهہ صاحب جي رسالي جي گڏ ڪرڻ ۽ مندس شرح لکڻ لاءِ، ڪن عالمن جي ڪميٽي مقرر ڪئي وڃي تہ هو هڪ مڪمل نسخو تيار ڪري سند وارن جي سامهون رکي تہ جيئن آئنده اهڙن اختلافي هنگامن جي، مونجهاري کان ماڻهن کي ڇوٽڪارو ملي وڃي. مگر سرڪار ان عريضي تي ڪو ڌيان ڪو نہ ڏنو ۽ معاملو اڌ ۾ رهجي ويو. ان کان پوءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گڏ ڪيل، شاهہ جي رسالي جو ٻيو حصو 1925ع ۾ پڌرو ٿيو ۽ ٽيون حصو 1931ع ۾. افسوس جو چوٿون ڀاڱو آخر وقت تائين پڌرو ڪري نہ سگهيو جو ڪجهہ دل شڪستو بہ ٿيو پيو ۽ ڪجهہ ٻيا اسباب بہ پيش آيل هوس. جنهن ڪري ڪم کي اڳتي وڌائي نہ سگهيو ۽ 1946ع ۾ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري هليو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

مٿيون علمي جهڳڙو 1923ع کان وٺي 1924ع تائين سنڌي عالمن ۾ هلندو رهيو ۽ منهنجي سامهون هلندو رهيو. هاڻي هن ڪتاب لکندي جڏهن مسٽر جيٺمل جا مضمون نظر مان ڪڍيا وڃن ٿا ته انصاف سان چوڻو پوي ٿو ته هو جو ڪجهه چئي رهيو هو تنهن جو هن کي ڪنهن به جواب ڪو نه ڏنو ٿي. پر ويچاري کي سياسي بغض ڪري نِنديو ويو ٿي. اهو زمانو هو قطع تعلقات جو مسلمان هئا ڪٽر قطع تعلقاتي ۽ مسٽر جيٺمل هو مرحوم غلام محمد ڀرڳڙيءَ جي پارٽي جو آرام پسند يا غير قطعي. جنهن ڪري هن کي لوڙيو ويو ٿي. جيٺمل جو چوڻ هو ته جيڪي بيت ڏارين ماڻهن جا آهن. سي جيڪڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻي ڪڍي ڇڏيا هئا ته ان تي اعتراض ڪو نه آهي. پر سوين بيت اهڙا به خارج ڪري ڇڏيا اٿس. جي بلڪل شاهه جا ڪلام آهن تن جي ڪڍڻ لاءِ ڇو قدم کنيو اٿس؟

ڪي اهڙا بيت آهن جي سڀني نسخن ۾ آهن. بمبئي واري، بلڙيءَ واري ۽ ٽرمپ صاحب واري، مگر ڊاڪٽر گربخشاڻي اهي به خارج ڪري ڇڏيا آهن. مسٽر جيٺمل مثال لاءِ سُر سريراڳ جو هڪ بيت لکيو آهي. جو ڊاڪٽر صاحب پنهنجي رسالي مان هن ڪري ڪڍي ڇڏيو آهي جو هن ۾ شاعراڻي خوبي ڪا نه آهي:

سوداگر سمونڊ جا لاجو لال وٺيج،
اڇا اولا عاج جا، چڱا چٽائيج،
سڙهه سڀي سقلات جا، ڪوها خوب ڪٽيج،
ست سڪان ساڃا ڪري، ڇهه ڇڄهريون اڏيج،
ٻارهن، تيرهن، پندرهن، سترهن سينگاريج،
ساري ست سيد چئي، پوري پڄائيج،
ملاح، معلم خبرون، پڇي پروڙيج،
وسڪاهم وبهر شرابن طهورا، ٻاڻي پاڪ پيئج،
جنهن کي سڪي سيڪو پرين سو پسيج،
لڙهه ۾ ڪيم لڙهيج، ته سٽڙ سامونڊي ٿيئين.

مسٽر جيٺمل لکي ٿو ته، جيڪڏهن هي شعر شاعراڻي خوبي کان خالي آهي ته پوءِ، سڄو رسالو شاعراڻي خوبيءَ کان خالي آهي. هي شعرداريءَ ڪلام آهي ته ان لاءِ ڪهڙي سند ۽ ڪهڙو دليل آهي؟ اهو اسان جو سوال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پڇڻ معنيٰ تہ اسين ناپاڪ تحرڪ تا هلايون. ان زماني ۾ جناب حڪيم حافظ حاجي قاضي علام سيد اسد الله شاهه صاحب ٽڪڙائي حيات هو. جڏهن سندس شاهه جي رسالي تي هلندڙ جهيڙي ڏانهن توجهه ڇڪايو ويو تڏهن هن صاحب وچان ٿي هڪ بيو رستو اختيار ڪيو. سيد اسد الله شاهه صاحب هڪ ڊگهو رايو لکي، الوحيد اخبار جي 5 اپريل 1924ع ۾ ڇپرايو. اسان اهو رايو لفظ بلفظ هيٺ ڏيون ٿا تہ جيئن تاريخي طرح هڪ وڏي عالم جو هڪ مضمون. سنڌي اديبن جي سامهون اچي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي رسالي کي صحيح صورت ۾، مطالعي ڪرڻ جو موقعو ملي.

قاضي اسد الله شاهه جو ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گڏ ڪيل شاهه جي رسالي بابت رايو

پروفيسر گربخشاڻي جو ترتيب ڏنل رسالو شاهه ڀٽائي عليہ الرحمت جو پهريون جلد. هن احقر جي نظر مان گذريو. ان جي مطالعي کان جو حظ روحاني حاصل ٿيو، سو حد کان ٻاهر آهي ۽ پروفيسر صاحب کي صد مبارڪون ٿو چوان ۽ اهڙي محنت ۽ عرق ريزيءَ تي سندس شڪر گذاري مسلمانن جي طرفان ادا ڪريان ٿو.

رسالي جي ڇپائيءَ جي عمدگي ۽ صفائي. شاهه جي اصلوڪي نج سنڌيءَ جو حل ۽ شاهه جي ڪلام بابت فصاحت ۽ بلاغت ۽ ٻين انيڪ خصوصيتن جو ذڪر ۽ هر هڪ سٽ جي اول ۾ ان جو مختصر بيان ڏيئي، درياءَ کي ڪوزي ۾ بند ڪرڻ. عبارت جي لطافت ۽ نزاڪت ۽ بيتن جو مختصر ۽ ڪافي شرح ۽ ان کان سواءِ ٻيون بيحد خوبيون منجهس اهڙيون آهن. جن جو ذڪر ڪرڻ جي ڪا ضرورت نہ آهي. هر ڪوئي ان جي مطالعي مان معلوم ڪري سگهندو. "قدرِ زر زرگر بداند. قدر جوهر جوهري" بيشڪ پروفيسر صاحب هن قحط الرجال ۾، تحسين جو هر طرح لائق آهي. سندس همت افزائي اسان جو فرض آهي، مگر ڪي ڳالهيون ضروري فروگذاشت ڪيون ويون آهن ۽ هن ناقص جي خيال ۾ تمام وڏي اعتراض جوڳيون آهن اهي هي آهن:

جنهن صورت ۾ حضرت قدوة الاولياء. شاهه ڀٽائي عليہ الرحمت. اهل اسلام جو مقتدا ۽ پيشوا هو خصوصاً خاندان نبوت ۽ رسالت جي باغ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

هڪ عمدو خوشبودار گل هو. تنهن صورت ۾ سڀ کان مقدم هي ڳالهه پيش نظر رکڻ ضروري هئي ته، ان جي سوانحعمري ۽ سندس مذهب، علم تصوف ۽ صوفي مشرب جي تشريح، اصول اسلامي تي ٺيٺ ڪپندي هئي، جا بلڪل ايئن نه ڪئي وئي آهي. اصول اسلام کي بلڪل نظرانداز ڪيو ويو آهي. منهنجو مطلب اهو نه آهي ته آئون ڪنهن مذهب جي اصول تي نڪته چيني ڪريان. مگر هي ضروري سمجهان ٿو ته اسلامي مقتدا ۽ صوفين جي پيشوا جي متعلق اهي اصول بلڪل ناقابل اعتماد سمجهان ٿو جن کي صوفياءِ ڪرام اسلام ۾ بلڪل غير معتبر، بلڪ مردود ۽ باطل بيان ڪيو آهي.

ڪتاب "ڊاڪٽر گربخشاڻي جي مقدمه لطيفي" جي مختلف محلن ۾ صوفي مشرب جي تشريح ۾ هيٺئن فرمايو ويو آهي:

1۔ معنوي اصولن جو ڪنهن دين يا مذهب سان واسطو ڪونهي.

2۔ پرينءَ جي پسڻ جو طريقو علحده آهي جنهن جو دين مذهب سان واسطو ڪونهي

3۔ شاهه صاحب اهڙي منزل تي رسيل هو جتي ڪيس شريعت جي پابندي جي ضرورت ڪا نه هئي.

4۔ اخير ۾ مذهب جي پيروي ۽ تقليد ڳچيءَ جو ڳهنگهرو ٿيو پوي

5۔ عاشق جو مذهب علحده آهي سو نڪو هندو آهي نڪو مسلمان ۽ نڪي ڪافر.

الغرض رسالي جي مقدمه ۾ صوفي المشرب ان کي چيو ويو آهي جو شتر بي مهار مطلق العنان هجي. شريعت جي حدن اندر رهڻ ۽ ظاهري احڪامن جي پابندي ۽ ڪبيرن گناهن کان گوشي ۾ رهڻ ۽ اسلامي ارڪانن جي بجاآوري جي ان کي ڪا به ضرورت ڪا نه آهي. فقط باطن جو تصفيو ۽ روح جي صفائي ۽ باطني ذڪر فڪر ڪافي آهي. اهو عقيدو اسلامي اصول موجب بلڪل مردود ۽ باطل آهي. اسلامي اصول موجب صوفي المشرب ڪهڙي به منزل تي رسي، ابتدا ۾ يا انتها ۾ ان کي شريعت جو اتباع ۽ ظاهري احڪامن جي بجا آوري ۽ اسلامي حدن اندر رهڻ ۽ ان کان پير ٻاهر نه رکڻ ۽ منع ڪيل ملن ڪمن کان پرهيز ڪرڻ ۽ حلال ۽ حرام جي تميز جي سخت ضرورت آهي. ان کان سواءِ ڪوئي صوفي ڪماليت کي نٿو پهچي سگهي.

اهڙو صوفي جو فقط معنوي اصولن ۽ باطني صفائي سان ظاهري احڪامن جي بجا آڻڻ کان سواءِ قرب الاهي جي دعوي ڪري ته اسلامي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

تصوف موجب ڪورو ملحد زنديق ڇئبو. جيڪڏهن ڪو به صوفي، جذب ۽ وجد جي وقت ڪنهن اهڙي قول يا فعل جو مرتڪب ٿئي، جو شريعت جي مطابق نه هجي ته ان حالت تي نظر ڪيو جيڪڏهن هوشياريءَ سان آهي ۽ جائز سمجهي ايئن ڪري ٿو ته واجب القتل ۽ زنديق چئبو جيڪڏهن نشي ۽ بيهوشيءَ جي حالت ۾ آهي ته ان جي ڪلام کي تاويل ڪبو ۽ ظاهري معنيٰ نه وٺبي بلڪ شرع جي موافق معنيٰ وٺبي. شرع جي ڪتاب ڪان ان کي معاف ٿيل ۽ عذر وارو سمجهيو اهو آهي اسلامي تصوف جو اصول ۽ صوفي المشرب جي تشريح.

جيئن ته صوفياءِ ڪرام جي ڪتابن ۾ بيان ٿيل آهي. جيڪا پروفيسر صاحب صوفي مذهب جي تشريح فرمائي آهي سا اسلامي اصول موجب مردود ۽ ناقابل اعتماد آهي. ڪنهن به اسلامي تصوف جي ڪتاب ۾ اها تشريح ڏنل ڪا نه آهي ڏسو ڪتاب تصوف. هر هڪ "فتوح الغيب" حضرت غوث اعظم جيلاني جو مٿس شرح فارسي شيخ عبدالحق دهلوي جو ۽ مڪتوبات امام رباني جا محل مختلف ۽ احياءُ العلوم امام غزالي، علم الڪتاب خواجه مير درد دهلوي، مثنوي مولانا روم، مقدمه ابن خلدون ۽ ٻيا.

باقي اعتراض ڪرڻ ته پروفيسر صاحب ڪلام شاهه ڀٽائي صاحب جي ۾ قطع برديد ڪري گهڻو پاڻو رسالي مان خارج ڪري ڇڏيو آهي يا هي اعتراض ڪرڻ ته فلاڻن بيتن جي معنيٰ صحيح طرح نه ڪئي وئي آهي. اهي ٻئي اعتراض هندن صاحبن جي اخبارن، پارتواسي ۽ پرڪاش ۾ هلندڙ ڏسجن ٿا ۽ ان تي گهڻو تيل تاڪ هلي رهيو آهي. سي اعتراض احقر جي خيال ۾ اهڙا وزندار نه آهن. ڇو ته پروفيسر صاحب پنهنجي تحقيق ۽ تنقيد تي قلمي ۽ قديمي نسخن جي مقابلي ڪرڻ سان ڪلام صحيح ۽ تحقيقي شاهه صاحب جو گڏ ڪيو ۽ ٻيو خارج ڪيو. گهٽي ۾ گهٽو ايترو چئي سگهبو ته هي رسالو شاهه صاحب جي ڪلام لاءِ جامع نه چئبو. بلڪ صحيح ۽ منتخب چئبو ۽ بس. تنهن ڪري اعتراض بابت زياده گفتگو جي ضرورت ڪا نه آهي.

ٻيو اعتراض معنائن بابت آهي. ان لاءِ عرض ته سڀڪو پنهنجي فهم ۽ ادارڪ ۽ ذهن جي رسائي موجب معنيٰ ڪري ٿو. اسلاميَ ڪتابن ۾ به ايئن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ڏسبو آھي تہ شرح ڪندڙ معنائن ۾ اختلاف رکن ٿا. تنھن ڪري ان بابت بحث مباحثو اجايو آھي. معنيٰ ڪرڻ ۾ نقط ھي لحاظ رکڻ ضروري آھي تہ جنھن صورت ۾ شاھہ صاحب اسلام جو پيشوا ۽ اسلامي صوفين جو رھنما آھي تہ ان جي ڪلام جي اسلامي اصول موجب معنيٰ ڪبي. جيڪڏھن برتقدير ڪو بہ شعر ظاھر ۾ شرح جي موافق ڏسڻ ۾ نہ اچي تہ ان جو تاويل ۽ توجيھہ ڪري شرع جي موافق ڪبو. ورنہ اھڙي معنيٰ الحاد ۽ زندقہ جي تبليغ چئبي، نہ تصوف صوفيت. جنھن ڪان يعني (الحاد ۽ زندقہ) ڪان وجود مسعود شاھہ جو بيزار آھي. ھي فيصلو اتفاق سان صوفين جو آھي تہ ڪل حقيقت لايشھدلھا الشرع فھوالحاد وزندقہ يعني تہ سڀڪا حقيقت جا سالڪ تي ظاھر ٿي ۽ شريعت جي برخلاف ھجي تہ اھا حقيقت الحاد ۽ زندقہ آھي.

علامہ اسدالله شاھہ جو ھن مضمون مان ھيٺيون ڳالھيون ثابت ٿين ٿيون:

1۔ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي ڳڙ ڪيل شاھہ جي رسالي جي معنيٰ ۽ سنڌي عبارت ڏاڍي عمدي ۽ سنڌس پورھيو تحسين جوڳو آھي.

2۔ شاھہ صاحب جھڙي مسلمانن جي اڳواڻ صوفي جي تصوف بابت جيڪي ڊاڪٽر صاحب رايا پيش ڪيا آھن، سي اسلامي تصوف جي بالڪل برخلاف آھن.

3۔ گربخشاڻي شاھہ جي ڪلام جو انتخاب ڪيو آھي ۽ سمورو ڪلام جمع ڪو نہ ڪيو اٿس، تنھن ڪري ان تي جھڳڙو ڪرڻ نہ گھرجي.

علامہ اسد الله شاھہ جي ھن مضمون شايع ٿيڻ ڪان پوءِ، وڙھندڙ ڌرين کي ھوش اچڻ لڳو ۽ اختلافي مضمون ۽ پاڻ ۾ رد ڪد جو مقابلو ختم ٿي ويو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي جي رسالي ڪان پوءِ اڄا تائين، نج شاھہ جي ڪلام جو جامع رسالو سنڌ ۾ پڌرو ڪو نہ ٿيو آھي، ممڪن آھي تہ ڪي علم وارا ھن ضروري علمي خدمت ڏانھن توجھہ فرمائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

فصل ستون

رسالي ۾ ڌاريون ڪلام

اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون تہ شاهہ جي رسالي کي، سرن جي ترتيب موجب، حضرت شاهہ صاحب جي حياتيءَ کان پوءِ تيار ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ گهڻو ڌاريو ڪلام بہ گڏجي ويو آهي. ڌارين ڪلام جي سڃاڻپ هيٺين ريت ڪري سگهجي ٿي:

1ـ اهي بيت جن ۾ ڪن سگهڙن يا شاعرن جا نالا آيل آهن.

2ـ اهي بيت جي شاهہ عبدالڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" ۾ آيل آهن. پوءِ اهي شاهہ ڪريم جا چيل آهن يا قاضي قاضن ٺٽوي جا.

3ـ اهي بيت جن جي ٻولي شاهہ جي ٻولي نہ آهي، جيئن پنجابي يا ڍاٽڪي وغيره.

4ـ فارسي غزل يا مثنوي مولانا روم جا ابيات.

5ـ جن بيتن يا سرن بابت، رسالي جي اڳوڻن استادن يا ڇاڻن پنهنجا رايا پيش ڪيا هجن تہ اهو شاهہ جو ڪلام نہ آهي، ان کان سواءِ، جيڪڏهن ڪو ماڻهو اٿي هيءَ دعوي ڪري تہ فلاڻو بيت فلاڻي سر ۾ شاهہ جو ڪلام نہ آهي ۽ ان لاءِ ڪا حجت يا دليل پيش ڪري نٿو سگهي تہ ان جي ڳالهہ کي ايترو وزن ڏيئي نٿو سگهجي، جيتري قدر دليل واري دعوى کي وزن ڏيئي سگهبو آهي. هن ڳالهہ تي بہ ويچار ڪرڻو آهي تہ رسالي ۾ ڌاريان سر يا ڌاريان بيت رسالي جي گڏ ڪندڙ فقيرن ڇو درج ڪيا ان ۾ مطلب ڪهڙو هو؟

اسان ان بابت اڳي لکي آيا آهيون تہ شاهہ صاحب جي خدمت ۾، شاهہ جي ڪلام کان سواءِ، ڪي فقير ٻيو ڪلام بہ ڳائيندا هئا. فارسي، هندي ۽ سرائيڪي ۾ غزل ۽ ڏوهيڙا ڳايا ويندا هئا جن کي شاهہ صاحب پسند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

نرمائيندو هو. اهي ڏاريا شعر بہ نقيرن قلمبند ڪري ڇڏيا هئا. پوءِ جڏهن رسالي جي جوڙجڪ ۽ جمع جو ڪم شروع ٿيو تڏهن اهو ڪلام بہ يادگار طور رسالي ۾ درج ڪيو ويو ۽ هي ڳالهہ پڙهندڙن تي ڇڏي ويئي تہ هو اصلي ۽ ڏارئي کي جدا ڪندا رهن.

اسان مير عبدالحسين جي "لطائف لطيفي" مان. مٿي نقل ڪري آيا آهيون تہ هندي شعر ۽ ٻيو جو ڪجهہ غير سنڌي ڏاريو ڪلام رسالي ۾ درج ٿيو آهي. سو انهن دهلوي گوين پاران درج ڪيل آهي. جن رسالي جي. سرن وار ترتيب جو ڪم. پورت کي پهچايو آهي. ساڳئيءَ ريت فارسي شعر بہ. جيڪي شاهہ صاحب کي پسند هئا. سي رسالي جي جمع ڪرڻ وقت داخل ڪيا ويا آهن. هن ارادي سان نہ. تہ ڪو اهو بہ شاهہ صاحب جو ڪلام آهي. پر فقط شاهہ جي ذوق ۽ مذاج جي لحاظ سان تہ هو ڪهڙي قسم جي ڪلام کي پسند ڪندو هو.

فارسي شعر:

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي تہ ڪيترن فارسي شاعرن جهڙوڪ: حافظ، حڪيم سنائي، محي الدين ۽ جلال الدين رومي وغيره جا غزل، قصيدا ۽ مثنويون بہ شاهہ جو ڪلام سمجهي رسالي ۾ درج ڪيون ويون آهن. اسان جي تحقيق آهي تہ جن نقيرن. رسالي گڏ ڪرڻ وقت فارسي شاعرن جو ڪلام شاهہ جي رسالي ۾ درج ڪيو آهي. اهي ڪي ايتريقدر اڻ ڄاڻ ڪو نہ هئا. پر اهو فارسي ڪلام شاهہ جي مجلس ۾ ڳايو ۽ پسند ڪيو ويندو هو جنهن ڪري هن کي بہ رسالي جي خاص جاين تي آندو ويو آهي.

فارسي ڪلام هيٺين طرح رسالي ۾ آيو آهي:

1- سر ڪلياڻ جي فصل 3 جي پڇاڙيءَ واري پهرئين وائي. هڪ فارسي غزل خواجہ حافظ شيرازي جو آهي. جنهن جو پهريون شعر آهي:

ساقيا برخيز در ده جام را.
خاڪ برسر ڪن غم ايام را.

هن غزل کان اڳ هڪ فارسي بيت آهي. جو شايد غزل کان اڳ ۾ ڏوهيڙي وانگر ڳايو ويو هجي. جيئن سنڌي ڪافي کان اڳ ۾ ڏوهيڙا ڳائبا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

آهن. اهو شعر هي آهي:

شيشہ را پر کن و بردار بيار.
جام را پرکن و بر خيز بيار.

2ـ سر يمن ڪلياڻ جي فصل 8 جي پڇاڙيءَ ۾، محي الدين جو غزل آهي جنهن جو مطلع آهي:

بي حجابانہ بيا از در کاشانہ ما،
کہ کسي نيست بجز درد تو درخانہ ما.

ان غزل جو چوندڙ محي الدين ڪير آهي؟ ان بابت "محي" تخلص سان جيترن بہ شاعرن جا نالا تذڪرن ۾ آهن. تن مان ڪنهن بہ محي الدين جي نالي اهڙو غزل نظر ڪو نہ ٿو اچي. ساڳئي رنگ ۽ ساڳئي وزن ۽ بحر ۾ تذڪره صبح گلشن ۽ تذڪره نگارستان سخن ۾ سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني بغدادي ڏانهن هڪ غزل منسوب ٿيل آهي. جنهن جا اشعار هي آهن:

گر بيائي بسرِ تربت ويرانہءِ ما،
بيني از خون جگر آب زده خانہءِ مان.
با احد در لحد تنگ بگويم اي دوست،
آشنائيم بتو غير تو بيگانہءِ ما.
محي از شمع تجلي نگاهش مي سوخت.
دسوت مي گفت زهي مردانہءِ ما.

شاهه جي رسالي واري غزل جي پوئين شعر (مقطع) جي هن غزل جي پوئين بيت سان هڪ جهڙائي آهي. باقي ٻيا سمورا شعر جدا جدا آهن. مقطع جي پوءِ مصرع ۾ ڪجهه فرق آهي.

دوست مي گفت زهي مستي پروانہءِ مان.

سر سهڻي ۾ شاهه صاحب هڪ فارسي مصرع، تضمين طور پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي. فرمائي ٿو:

گهڙي گهڙو هٿ ڪري پهون نهاري ھنگ.
سر در قدم يار فدا شدچہ بجاشد. وصل اهوئي ونگ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

رات جنين جو رنگ، الا سي اڪاريئين.

اها مصرع شاهه عنايت الله صوفي جهوڪ واري جي هڪ غزل مان ورتل آهي. اهو سمورو غزل هيٺين ريت آهي:

سر در قدم يار فدا شدچہ بجا شد.
از گردنم اين دين ادا شدچہ بجا شد.
از خون دلم بستہ حنا بر سر ناخن.
خون دلم انگشت نما شدچہ بجا شد.
از درد دلم همہ ڪشيدہ ست بر ابرو
درد دل ما تبلہ نما شد چہ بجا شد.
مي خواست رقيبي ڪہ من از غصہ بميرم.
ديدي ڪہ خودش زود فنا شدچہ بجا شد.
مي خواست رضائي ڪہ بفرمان تو گردد.
فرمان تو گرو ديده رضا شد چہ بجا شد.

هي فارسي غزل، شاهه صاحب جي زماني ۾ ڏاڍو مشهور هوندو هو ۽ مجلسن ۾ ڳايو ويندو هو ۽ ڪيترن شاعرن ان جي جواب يا تتبع تي غزل لکيا آهن. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي ۽ مير نصير خان ٽالپر جا بہ انهي ضمن ۾ غزل چيل آهن.

شاهه صاحب سسئي جي سر ڪوهياري ۾ هڪ فارسي غزل جي مصرع جو ننڍو حصو آندو آهي، فرمائي ٿو:

"منزل دور من تنها"، جت ڪن ہوليون ہاپيهان.
نڪا ٻهر نہ پيچرو نہ سجن ڳڻ ڪيهان.
لکي جو ليهان، تي لوڙهيان لعل لطيف چئي.

هن شعر جي پهرين مصرع ۾ هڪ فارسي غزل جي مصرع اڌ آندل آهي، سڄي مصرع هن ريت آهي:

شب تاريک رہ باريک منزل دور و من تنها.

سر بيراگ هنديءَ کان پوءِ هڪ سر جي انداز ۾، ابيات مثنوي مولانا روم جا ڏنل آهن. گهڻو ڪري اهي اُهي شعر آهن جن ۾ مولانا جلال الدين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

رومي خدا جي دوستن يا اولياءُ الله جي واڪاڻ ڪئي آهي. ابيات مثنوي جي سر ۾ وچوواڙي عارف عبدالرحمان جامي جا به ڪي شعر آهن، جن ۾ هن صاحب مولانا رومي ۽ سندس مثنوي جي واڪاڻ ڪئي آهي:

مثنوي و معنوي و مولوي،
هست قرآن در زبان پهلوي،
من چه گويم وصف آن عاليجناب،
نيست پيغمبر ولي دارد ڪتاب.

ان سلسلي ۾ هڪ شعر محمد جان قدسي مشهدي چيو آهي:

هزار بار بشويم دهان بمشڪ و گلاب،
هنوز نام تو گفتن ڪمال بي ادبي ست.

هڪ شعر ڪنهن گمنام شاعر جو به آهي:

بنالد بلبل مسڪين ڪه از گلزار دور افتد،
قيامت آن زمان باشد ڪه يار از يار دور افتد

ابيات مثنوي جي آخر ۾ حڪيم سنائي غزنوي جي هڪ مناجات وائي طور هيٺ ڏنل آهي، جنهن جو مطالعو آهي:

ملڪا ذڪر تو گويم ڪه تو پاڪي و خدائي،
نه روم من بجز آن ره ڪه تو آن راه نمائي

پويون شعر آهيس:

لب و دندان سنائي همه توحيد تو گويند،
تو مزار آتش دوزخ ز ڪرم باز رهائي

هندي ۽ سرائيڪي شعر:

فارسي ڪلام کان سواءِ، شاھ صاحب جي رسالي ۾، هندي ۽ سرائيڪي ۽ ڍاٽڪي ٻوليءَ جو شعر به درج ٿيل آهي، جو ٿورين ڪلام آهي. سرائيڪي ٻولي اگرچه سنڌي جي هڪ شاخ آهي، پر ان هوندي به شاھ صاحب سنڌي جي انهيءَ شاخ ۾ ڪلام نه چيو آهي. هو پنهنجي نج لاڙ جي سنڌيءَ ۾، ڪڏهن ڪڏهن ڪٿي سرائيڪي يا هندي اکر، خاص انداز ۾ ڳنڍيندو يا پيوست ڪندو ويندو آهي، پر مجموعي طرح انهن زبانن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

سندس شعر معلوم نہ ٿي سگھيو آهي.

(1) شاھ جي رسالي جي سر ڪلياڻ جي داستان پھرين جي پڇاڙيءَ ۾، هڪ سرائيڪي ٻوليءَ ۾ وائي ڏنل آهي.

عشق تساڏي مين گھايل ڪيتي،
وو ميڏي ميان، درد رانجھن دي

(2) انهيءَ سر ۾ سمن نالي ڪنهن هندي شاعر جو هيٺيون بيت پڻ آيل آهي.

سائي صورت عين ڪي سائي صورت غين،
سمن نقط دور ڪرو تہ اوعين ڪي عين

اهو شاھ صاحب جو ڪلام نہ آهي.

(3) سر ڪلياڻ جي ٻئي داستان جي پڇاڙيءَ ۾ بہ وايون آهن. جن مان پھرين جا بہ مصرع سرائيڪي ۾ ۽ بہ مصرع سنڌيءَ جا آهن ۽ اها وائي شاھ جي شاهاڻي ڪلام جو جزو نہ آهي ۽ ٻي وائي سرائيڪي ۽ پنجابي ٻولين جي گڏ وچڙ مان تيار ٿيل آهي.

رانجها وو مين تيڏري آهيان.

ھي آهيس ٿل. اڳتي هڪ مصرع آهي تہ:

ري وو مين، پي وو مين، مينو نال و سارنهين.

اهڙيءَ ريت چڻ پٽن جي ڪوٽ آهي. باقي شاھ جو ڪلام هرگز نہ آهي.

(4) ٽين داستان جي پڇاڙيءَ ۾ بہ هندي وائي آهي. جنهن جو منڍ آهي:

عجب نين تيريءِ سرس نين تيري

(5) سر يمن ڪلياڻ جي داستان ٽئين جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ سرائيڪي وائي ڏنل آهي. جنهن ۾ ڪل ٿل سميت ٽي مصرع آهن. پڇاڙيءَ ۾ وائي چوندڙ احمد جو نالو بہ ڏنل آهي:

آکي احمد نال نمائنديءِ ڪيا ڪس لي ڪيتا.

ان جي پوئتان ٻي هڪ وائي سنڌيءَ ۾ آهي، پر ان جو ٻول ۽ ٻيھڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

شاهه جي ڪلام جهڙي نه آهي، جا پڻ شاهه جو ڪلام ٿي نٿي سگهي.

(6) يمن ڪلياڻ جي 5 داستان ۾ هيٺيون هندي بيت، رسالي ۾ درج ٿيل آهي:

هڪ جو اکر نکڙو گرتسي جي ڏي،
تا انڌاري گهر ديپڪ، ثر ثر جوت ڪري

بيان العارفين ۾ آهي ته اهو شعر احمد آباد ۾ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري کي ڪنهن سنياسي ٻڌايو هو جنهن کي فقيرن رسالي، داخل ڪري ڇڏيو آهي.

(7) داستان 6 جي پڇاڙيءَ ۾ ٻه هڪ سرائيڪي وائي وڌل آهي، جا هيٺين ريت آهي:

عشق تمام ٻره تمام مين لوئي يار لوڪو
سيج ستي جهپ نه آوي نيٽين نند حرام
راتيان جاڳڻ صاحب سنڀالڻ اي فقيران دا ڪام
مت عقل دي منجهه گئي، آيا عشق امام

صاف پڌرو آهي ته اهو شاهه صاحب جو ڪلام ٿي نٿو سگهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي، اگرچه ان وائي کي شاهه جو ڪلام نٿو سمجهي، پر ان هوندي ٻه ان پنهنجي رسالي ۾ بحال رکي آهي. هو ڏانهن ڪيس رسالي مان ڪلام لوڙڻ جو ڏاڍو شوق رهندو هو.

(8) سهڻي يا توڙي جي سر ۾ هڪ هندي بيت توڙي سر جي تعريف ۾ آيل آهي:

توڙي مينا راڳ هي، مجلس ميٺي تال،
گهر ڪي ميٺي ڪامٺي، اور ڪي ميٺي لاج.

اهو شاهه جو ڪلام نه آهي.

(9) سر سهڻي جي داستان پنجين جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ سرائيڪي وائي ڏنل آهي:

درد رانجهن دي هي ماري

مرزا قليچ بيگ مرحوم جنهن شاهه جي رسالي ۾ سڀ ڪجهه ڪٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

داخل ڪيو آهي، سو بہ ان وائي بابت لکي ٿو تہ:

"هيءَ وائي شاهہ صاحب جي نٿي ڏسجي، جيئن اڪثر سرائيڪي ۽ هنديءَ وائيون سنڌس نہ آهن. تنهن ڪان سواءِ سر جي مضمون سان بابت نہ آهي. هير رانجهي مضمون سان يا تہ عام عشق بابت آهي."

(10) ساڳئي سُر جي ڇهين داستان جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ سرائيڪي ٽن مصرعن واري وٺي آهي:

جان جاڳان تان نهين وي نال ڍولڻ دي

هي بہ شاهہ جي چيل نہ آهي.

(11) سهڻي جي ابيات متفرقہ جي آخر ۾ بہ هڪ سرائيڪي وائي آهي:

جان جاڳان تان نهين نال سجڻ دي

مرزا صاحب مرحوم لکي ٿو تہ هيءَ وائي سرائيڪي ٻوليءَ ۾ آهي. گهٽو ڪري شاهہ عبداللطيف جي نہ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

نياز علي شاهه "محسن"

"قلم - تاريخ"

1381هه

1- مولوي مرحوم جي تصنيف جو ناهي جواب.
مولوي مرحوم هو مُلڪ - ادب جو بادشاهه.
باسر 1/1 مان هجري سال هيئن هاتف چيو
حضرت محسن ڪٿي لک "شاهه جو پيغام واهه."
1380+1 = 1381هه

2- سنڌيءَ جو ادبن ڪان جو ڪجهه به پڳو آهي،
معلوم ڪندا آيا تعليم پٽائيءَ جي،
"تشريح ڏسو نادر وه وه" وفائيءَ جي.
1962ع

3- اي حضرت وفائي! تنهنجو ٿورو ناهه ٿورڙو
تو سنڌ لاءِ ڪيترو مواد هي ڪيو ڪٺو.
1/1 الف جو هڪ عدد ڪڍو پوءِ عيسوي لهي ٿو من.
ته "شاهه جي رسالي جو مطالعو ڏسي وٺو."
1962+1 = 1963ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

مولانا بابت عالمن ۽ اديبن جا رايا

"مولانا دين محمد صاحب وفائي سان منهنجي واقفيت خلافت جي زماني کان هئي. پوءِ ڪراچي ضلعي لوڪل بورڊ جي پريزيڊنٽ هئڻ جي زماني ۾، ڪراچيءَ ۾ رهڻ وقت اها وڌندي وئي. 1940ع ۾ جڏهن وزير تعليم ٿيس ته سنڌي ادب جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ "سنڌي ادبي مرڪزي صلاحڪار بورڊ" قائم ڪيم. ان ۾ مولانا صاحب کي ميمبر ڪري رکيم. ان سان گڏ سنڌي لغت تيار ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪاميٽي مقرر ڪئي هيم، ان ۾ مولانا فتح محمد سيوهاڻي، جيٺمل پرسرام، عثمان علي انصاري، ڊاڪٽر دائودپوٽي ۽ مولانا دين محمد صاحب وفائي ميمبر ٿي ڪم ڪرڻ لڳا. موجوده سنڌي لغت جو پهريون جلد، جو سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايو ويو آهي، ان ۾ ان ڪاميٽي جو گهڻو ڪم ڪيل آهي. پاڪستان ٺهڻ بعد سنڌي درسي ڪتابن کي نئين سر تيار ڪرڻ لاءِ 1949ع ۾ هڪ ڪاميٽي ٺهي هئي، ان ۾ به مولانا صاحب کي رکيو ويو هو."

(جي ايم سيد)

✿

"مولانا دين محمد وفائي، پنهنجين مختلف خصوصيتن جي ڪري هڪ منفرد شخصيت جو مالڪ هو. عالم، صحافي، مناظر ۽ مبلغ، اديب ۽ تاريخدان، علم الانساب جو ماهر ۽ سياستدان، همدرد دوست ۽ پرخلوص ساٿي. مطلب ته هن جامع شخصيت جون ڪيتريون خوبيون ۽ ڪيتريون صفتون ڳڻائجن. صوبائي، قومي ۽ بين الاقوامي سياست تي وڏي نظر هوندي هيس. ترڪن جو مسئلو هجي يا عربن جو، الجزائر جو هجي يا تيونس جو، هندستان جي سياست هجي يا سنڌ جي. هڪ روزاني اخبار جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ هر هڪ موضوع تي مولانا صاحب کي مضمون لکڻا پوندا هئا ۽ حق ته هي آهي ته، مولانا صاحب پنهنجي موضوع جا حق ادا ڪندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

دشمنن جي دلين ۾ ترٿلا پئجي ويندا هئا ۽ پنهنجن جي زبان مان واهه واهه جا نعرا، بي اختيار نڪري ويندا هئا. الوحيد جو انهيءَ وقت وڏو دٻدٻو هو. سنڌ جي مسلمانن جي اهائي هڪ اخبار هئي، جنهن جي اکر اکر ۾، سنڌ جي مسلمانن جي دلين جي ڌڪ ڌڪ سمايل هئي. حڪومت تي ڏاڍي بيباڪيءَ سان نڪته چيني ڪئي ويندي هئي ۽ قومي ۽ ملڪي مسئلن ۾ پوري سنجيدگيءَ سان ۽ ڏاڍا توريل تڪيل مشورا پيش ڪيا ويندا هئا. مولانا صاحب ٻولي سادي پر سوادي ۽ سپاجهي لکندو هو. ڪڏهن ڪڏهن رنگين عبارت لکندو هو ته نثر ۾ شعر جو مزو پيو ايندو هو.

شيخ عبدالله "عبد"

☼

"سندن ڪچهري اسان جي لاءِ سون سبقن جي دولت آڻيندي هئي. جو به موضوع گفتگو ڇڙندو هو اها معلومات ڏيندا هئا. جو سندن صحبت مان اسان کي، هڪ ڪلاڪ ۾ اهو علم حاصل ٿي ويندو هو، جيڪو سالن جي ڪتابي ورق گردانيءَ مان به هرگز نصيب نه ٿي سگهي. سنڌ جي ڪنهن به خطي جي ڳالهه نڪري يا ڪي بلوچن، سماٽن، يا ٻين معاملن بابت ذڪر ڇڙي ته ڪين هر خطي ۾، هر قوم جي تاريخ اهڙي ته ياد هوندي هئي ۽ ان لاءِ اهڙيون ته سندون پيش ڪندا هئا، جو عقل دنگ رهجي ويندو هو ته هن شخص هيتري معلومات ڪٿان آندي سنڌ جي ڪنهن به خاندان متعلق ڳالهه ڇڙي ته اُنهن جي اصل نسل، حسب نسب بابت ايتري ته خبر هين جو خود انهن خاندانن وارن کي به پنهنجي بابت هرگز نه هوندي هئي. تاريخ جي علم جا ته اٿاهه ساگر هئا، پر جاگرافي نه فقط سنڌ. بلڪ تمام اسلامي ممالڪ توڙي دنيا جي نقشن جي ايتري ته واقفيت هوندي هين. جا اسان نه اسڪولن ۾ پڙهي ۽ نه استادن کان ٻڌي، ڏند چپن سان لڳي ويندا هئا ته مولانا صاحب جن کي هي سڀ ڪيئن معلوم ٿيو ۽ مولانا مرحوم اهو ڪٿي پڙهيو آهي ۽ ڪٿان سکيو! مؤرخن ۽ شاعرن ۽ اديبن بابت گفتگو نڪتي ته انهن بابت سندس ڄاڻ ڏسي اکيون کلي وينديون هيون ته يورپ بابت هيتري معلومات ڪٿان حاصل ڪيائون. هي سڀ سندن علمي بصيرت جا ڪارناما هئا. جي مثالن ڏيڻ سان جيڪر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

پيش ڪريان تہ ھڪ ضخيم ڪتاب ٺھي پوي.

عربيءَ ۾ ايترو تہ درڪ رکندا ھئا جو ابن سعود جي شروعاتي دؤر ۾، جڏھن ڪراچيءَ ۾ ھڪ سعودي وفد آيو ھو تہ فقط مولانا وفائي مرحوم ئي ھڪ اھڙو ماڻھو ھو جنھن انھيءَ وفد سان منھن ڏنو ۽ عربيءَ ۾ گفتگو ڪئي. ھن تي سنڌ جي ظريف شاعر مرحوم محمد ھاشم مخلص ھڪ شعر لکيو ھو جنھن جي ھڪ سٽ مون کي ياد آھي:

سر پيچ تن سين جو ھو مولوي وفائي.

(محمد اسماعيل عرساڻي)

☼

"تذڪره مشاھير سنڌ" جيڪو سنڌ جي نامور اديب، صحافي ۽ عالم سگھوري مولانا دين محمد وفائي مرحوم، سالن جا سال سڄيءَ سنڌ جا پنڌ ڪري ڪتبخانن جي خاڪ ڇاڻي ۽ نور نچوئي لکيو آھي. مذھب سان دلچسپي رکندڙن ۽ مذھبي عالمن جي زندگيءَ کان واقفيت گھرندڙن لاءِ ھن ڪتاب ۾ بي بھا مواد موجود آھي، ڇاڪاڻ تہ ھن ۾، سنڌ جي سون ورني ڌرتي جيڪي بہ عالم ۽ محدث، مفسر، مبلغ، شارح ۽ فقيھ پيدا ڪيا آھن، تن جو مختصر احوال ڏنل آھي (ھي اڄا سموري تذڪري جو پھريون حصو يا پھريون جلد آھي) اھو احوال بہ ھڪ خاص نوعيت جو آھي: ھر عالم ڪٿي پيدا ٿيو ڪنھن وٽ درس حاصل ڪيائين، ڪھڙا ڪتاب لکيائين، ڪھڙي سلسلي سان نسبت اٿس، ڪھڙا شاگرد پيدا ڪيائين ۽ ڪٿي فوت ٿيو.

ھي ڪتاب گذريل ھزار سالن جي ھڪ تاريخ آھي، جنھن مان ھڪ ڳالھہ ھر صفحي منجھان، ڳاٽ ڪنيو پئي للڪاري تہ سنڌ علم جو گھر ھئي، جنھن ۾ ننڍا ننڍا ڳوٺ ۽ واھڻ بہ علم جي شمع سان منور ھئا.

(سراج الحق)

☼

مولانا دين محمد وفائي مرحوم الوحيد اخبار جي ادارتي دؤر ۾ لائق ۽ فائق ايڊيٽر ثابت رھيا. سنڌن قلم ۾ رواني، تحرير ۾ جدت ۽ ٻوليءَ ۾ سلاست.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

حلاوت، لطافت ۽ سنجيدگي سمايل هوندي هئي. سندن بيباڪ ۽ جرئتمندانه تحرير، مولانا محمد جوهر، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ مولانا ظفر علي مرحومين جون سڪون لاهيندي هئي.

(حاجي محمود دالائي)

☼

مان پاڻ کي خوش نصيب سمجهندو آهيان. جو اهڙي مانجهي مڙد، سنڌ جي سودائيءَ ۽ سچ جي ساڪيءَ جي جنازي کي ڪلهي ڏيڻ جو وجهه هٿان نه وڃايو هوم. مون کي مولانا دين محمد وفائي مرحوم جو آخري سفر اڃا ياد آهي. بادل ڇانيل هئا. هلڪي هلڪي بوند بـ پئي پيئي. آيو ويو ۽ جنازي جي جلوس ۾ شامل شخص چئي رهيو هو تـ "الله جي رحمت پيئي وسي. پڪ ڪو بخشيل روح هوندو!" هنن ويچارن کي ڪهڙي خبر تـ هو نه رڳو بخشيل روح هو پر پنهنجي دور جو عيسيٰ هو جيڪو قوم جي لاءِ صليب ڪلهي تي کڻي گهميو هو.

جناب جام صادق علي، وزير ميونسپالٽي ۽ لوڪل باڊيز جي حڪم تي سکر جي واري تڙ روڊ جو نالو مولانا دين محمد وفائي روڊ رکيو آهي. پر اهو بـ ڪجهہ ڪافي نه آهي. اهڙن شخصن جي ياد، ڪارنامن ۽ نظرين کي زنده رکڻ لاءِ ادارن جي قيام جي ضرورت آهي."

(رشيد ڀٽي)

☼

سائين مولانا دين محمد وفائي (رحہ) جي ادارت هيٺ 1936ع ۾ الوحيد اخبار جو آزاد سنڌ نمبر شايع ٿيو هو. موقعو هو سنڌ جي بمبئيءَ جي چنبي مان آزادي ادا سائين. ان نمبر متعلق اسان ايتريقدر ٻڌو آهي، جو ان نمبر کي حاصل ڪرڻ تـ ڇڏيو، هڪ نظر ڏسڻ لاءِ ماڻهو ڪشالا ڪيندا هئا. سائين، منهنجو عرض آهي تـ الوحيد جي آزاد سنڌ نمبر جون نلمون ڪيرائي، آفسيٽ تي ڇپارائي مارڪيٽ ۾ آڻيو. مون کي يقين آهي، سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جا سڄڻ هر قيمت تي الوحيد جي يادگار نمبر جي ڪاپي خريد ڪري پاڻ وٽ محفوظ ڪندا.

(امر جليل)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

"الوحيد پريس مولانا دين محمد وفائي صاحب جي دؤر ۾ ايئن ڪٽي چئجي ته علم، ادب ۽ سياست جو هڪ آشيانو هو جنهن ۾ هڪ باغ هو جنهن ۾ گلاب، موتيا، مڪڙيون ۽ ڪنڌهار هئا ۽ ان باغ جي آبياري ۽ نگهداشت حضرت مولانا دين محمد وفائي صاحب ڪري رهيو هو. هي سندن ئي ذهانت ۽ محنت جو ڦل آهي، جو اڄ بيشمار سنڌي اخبارون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. سندن لکڻي، اڄ جي ايڊيٽرن ڪي نصيب ٿي وڃي ته هُل هنگاما ۽ شور شرابا باقي نه هجن ها!

اسان جي پياري وفائي جي زبان شيرين هئي. مٺي ملوٽي انداز سان گفتگو ڪندو هو. وٽس وڏا وڏا بزرگ ۽ سياستدان به ايندا هئا، اديب ۽ شاعر ته سندن شيدائي هئا. انهن مان ڪن جا نالا عرض ڪيان ٿو جن کي مون مولانا صاحب جي بلڪل قريب ڏٺو:

سر حاجي عبدالله هارون، غلام مرتضيٰ شاهه سنائي، جي ايم سيد، ڊاڪٽر محمد بن عمر داڻود پوٽو مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولانا محمد صادق کڏي وارو مولانا محمد صديق کڏي وارو مولانا عبدالڪريم چشتي، رئيس علي محمد مري، رئيس علي محمد ڪيڙو مولوي محمد معاذ، پير محبوب علي شاهه، پير حسام الدين شاهه راشدي، جناب سرشار عقيلي، مرحوم غلام احمد نظامي، ڏني بخش ناقص، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مرحوم دين محمد عليگ، قاضي خدا بخش، عبدالخالق مورائي ۽ ٻيا."

(مومن مليرائي)

✡

"مولانا دين محمد وفائي (رحه) جن قلم هٿ ۾ کڻندا هئا ته برق رفتاريءَ سان ويندا هئا سلپن تي سلپون پريندا. مون اهڙي تيز رفتاريءَ سان قلم هلائڻ وارو ايڊيٽر اڄ نه تائين ڏٺو. مولانا صاحب جن صحافت جي دنيا ۾ بيشمار خوبين جا مالڪ هئا. پاڻ پنهنجي لکڻيءَ کي ٻيهر نظر مان ڪڍڻ بنا ئي ڪاپي ڪمپازيٽرن جي حوالي ڪندا هئا. وري جي ڪمپوز ڪري مولانا صاحب جن وٽ کڻي وڃبو هو ته ان ۾ ڪا به ڦير گهير يا ڪاٽ ڪوٽ اصل نه ڪندا هئا."

(عبدالرحيم صابر)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

ثقافت کاتي حڪومت سنڌ پاران 2008ع کان 2012 تائين ڇپايل سنڌي، اردو ۽ انگريزي ڪتابن جو تفصيل

نمبر	ڪتاب جو نالو	مصنف/مرتب/مترجم	قيمت
1	شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو	100/-
2	رسالو ميان سچل فقير جو	مرزا علي قلي بيگ	800/-
3	شيخ اياز جلد ٻيو (چار ڪتاب (1. ڪپر ٿو ڪُن ڪري، 2. ٻڙڻ ٿو ٻور ڪري، 3. ٽڪرا ٽنل صليب جا، 4. وائون وُلن ڇانئيون)	شيخ اياز	500/-
4	شيخ اياز جلد ٽيون (چار ڪتاب (1. ٻوڙ بري آڪاس، 2. ڪلهي پاتم ڪينرو، 3. ڪي جو ٻيجل ٻوليو، 4. وڄون وسڻ آئيون)	شيخ اياز	500/-
5	سنڌي ڪنڌ پر ڊرامي جي تاريخ	غلام حيدر صديقي	200/-
6	سنڌوءَ جا گيت	ڊاڪٽر ڪمال جامڙو	300/-
7	شاهه جو رسالو	ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ	400/-
8	سُر ڪيڏارو	منظور احمد قناصرو	250/-
9	شاهه جو رسالو	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	500/-
10	سر آسا	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
11	بيت ذ پر آيتون	ڊاڪٽر عزيز الرحمان ٻگهيو	250/-
12	شيخ اياز جلد ٽيون (پنج ڪتاب (1. لڙيو سج لڪن پر، 2. پن ڇڻ پڇاڻان، 3. چنڊ چنبيليءَ ول، 4. رڻ تي رمجهر، 5. ڀڳت سنگهه ڦاسي)	شيخ اياز	500/-
13	شيخ اياز جلد چوٿون (پنج ڪتاب (1. راج گهاٽ تي چنڊ، 2. ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي، 3. اُکن نيرا ڦُليا، 4. جهڙ نيڻان ذ لهي 5. سُر نارائڻ شيام)	شيخ اياز	500/-
14	سراج السالڪين	رسول بخش تميمي	150/-
15	سنڌ جو سرمست	رڪيل مورائي	300/-
16	ڪوهستان جو سفر	بدر ابڙو	400/-
17	سنڌ صدين کان	ممتاز مرزا	400/-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

18	خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو	ڊاڪٽر عطا محمد حامي	600/-
19	ڪلامِ گروهڙي	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو	500/-
20	شيخ اياز نثر جلد پنجون	شيخ اياز	350/-
21	سُر برياتي	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	350/-
22	شاهه جي رسالي جي سچائي (جلد پهريون)	محمد حسين ڪاشف	500/-
23	شاهه جي شاعريءَ ۾ اسلامي قدر	ڊاڪٽر عبدالرحمان جسڪاڻي	600/-
24	سومرا راڄ گهراڻو	ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو	400/-
25	قلندر لعل شهباز	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200/-
26	مان جي مَسُ پنڌ ۾	رڪيل مورائي	500/-
27	لاکو پير لطيف الله	پير محمد عالم قريشي صديقي	150/-
28	شاهه لطيف الله قادريءَ جو ڪلام	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	100/-
29	استاد بُخاري – فن ۽ شخصيت	آزاد انور ڪانڌڙو	650/-
30	محمد عثمان ڏيپلائي ۽ سنڌي سماج تي سندس اثر	ڊاڪٽر ثريا ساز ڏيپلائي	300/-
31	ڳنوانن جون ڳالهيون	قمرشهباز	300/-
32	چڄ پرائي	قمرشهباز	450/-
33	ننگر ٺٽو : هڪ مطالعو	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
34	صوفي شاهه عنايت شهيد	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	600/-
35	شيخ اياز جلد پنجون (چار ڪتاب) (1. اُبر چنڊ پس پرين ، 2. هينئڙو ڏاڙهونءَ ڳُل جيئن، 3. الوداعي گيت، 4. ننڊ ولين	شيخ اياز	750/-
36	شيخ اياز جلد ڇهون (ٽي ڪتاب) (1. ڪتين ڪر موڙيا جڏهن جلد پهريون، ٻيو، ٽيون)	شيخ اياز	1000/-
37	شيخ اياز جلد ستون (ٽي ڪتاب) (1. سر لوهيڙا ڳيا ، 2. سُورج مُکي سانجهه، 3. چوليون پوليون سمنڊ جون.	شيخ اياز	1000/-
38	شيخ اياز جلد اٺون (چار ڪتاب)	شيخ اياز	700/-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

نمبر	ڪتاب	ليکڪ	قيمت
	(1. جر ڏيئا جهمڪن ، 2. هرڻ اکي ڪيڏانهن، 3. چنڊ ڳليون، 4. تون چنڊ تون چانڊوڻ		
39	شيخ اياز جلد نائون (پنج ڪتاب) (1. ڪهاڻ مٿان ڪهنگهور گهنا ہر ، 2. سامنجهي سمنڊ سپون، 3. ڪونجون ڪُرڪن رود تي، 4. ڪاري رات ڪُهنگ، 5. وڄون وٽڪار جا.	شيخ اياز	600/-
40	شيخ اياز جلد ڏهون (پنج ڪتاب) 1. اُٿي اور الله سان ، 2. مينهن ڪٿيون، 3. اڪ جون ڦلڙيون، ٻيج ٻني ، 4. ٻکي ساڳي پار ج، 5. هي جي نهرون نند جون	شيخ اياز	600/-
41	شيخ اياز جلد ٻهريون (نثر) 1. جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي ، 2. ساهيوال جيل جي ڊائري، 3. ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ، 4. جڳ مڙيوئي سپنو،	شيخ اياز	730/-
42	شيخ اياز جلد ٻيو (نثر) 1. ڏيئا ڏيئا لاٽ اسان ، 2. خط انٽرويو ۽ تقريرون جلد ٻهريون ٻيو، 3. اڳتي قدم جا ايڊيٽوريم	شيخ اياز	700/-
43	شيخ اياز جلد ٽيون (نثر) 1. ڪٿي ته پچبو ٽڪ مسافر جلد ٻهريون، ٻيو، ٽيون ۽ چوٿون	شيخ اياز	1000/ -
44	شيخ اياز جلد چوٿون (نثر) 1. شيخ اياز ۽ صحافت	شيخ اياز	500/-
45	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (شخصيت فن ۽ فڪر)	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	250/-
46	ڪلام ريجهه علي شاهه	پروفيسر منظور حسين کهڙو	250/-
47	سنڌ هيرن کاڻ	رسول بخش درس	150/-
48	قلندر صوفي ۽ ملامتي	ڊاڪٽر نواز علي شوق	150/-
49	تذڪره لال شهباز قلندر	انور ساگر ڪانڊڙو	150/-
50	سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر	ڊاڪٽر مخمور بخاري	300/-
51	سنڌي ڪلچر	غلام رباني آگرو	200/-
52	سنڌي موسيقي جا سر تار	خليل الرحمان شيخ	200/-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Scanned with CamScanner

53	شاھ جي رسالي جي سچائي (جلد پهريون)	محمد حسين ڪاشف	500/-
54	سُر پورب	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200/-
55	سنڌي ڊرامن جي مختصر تاريخ	مختيار احمد ملاح	450
56	سنڌي ناول جي مختصر تاريخ	مختيار احمد ملاح	450
57	مون ذات انو ڪي آندي آ	محمد ابراهيم جويو	250
58	سووينئر (سچل سرمست 2012)	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	
59	منصور ثاني سچل سرمست	پروفيسر عطا محمد حامي	300
60	عشق ڪيم اظهار سچل سرمست	خادم حسين عباسي	250
61	سچل سرمست سچ جو شاعر	ڊاڪٽر مخمور بخاري	200
62	سچل سرمست سچ جي صدا	سميع قاضي	250
63	سڀ رنگ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	250
64	امر جليل جا ڪتاب جلد پهريون	امر جليل	800
65	شهيد محترمه بينظير ڀٽو جا تاريخي انٽرويوز تم جيت گئي هم هار گئي Shaheed Mohtarma Benazier Bhutto	پروفيسر اعجاز احمد قريشي پروفيسر سليم ميمڻ Prof. Aijaz A. Qureshi	200 300 350
66	ڪي نه ورن مور	ڊاڪٽر سحر امداد حسيني	120
67	سووينئر "لعل شهباز قلندر 2012"	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ڊاڪٽر نواز علي شوق	
68	سنڌڙيءَ جو شهباز قلندر	آزاد انور ڪانڌڙو	200
69	قلندر لعل سيوهاڻي	ڊاڪٽر نواز علي شوق	120
70	الشهباز	جليل سيوهاڻي	150
71	قلندر نامو	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	100
72	تذڪره شهباز	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	120
73	شاھ عبداللطيف ڀٽائي پيغام جو موجوده حالت تي اطلاق	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	250
74	سنڌي شاعري جو اڀياس	شمشير الحيدري	150
75	شاھ عبداللطيف ڀٽائي مقالا ۽ مضمون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	600
76	ڀنڀور ۽ ديبل	عبدالقادر منگي	300

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

77	شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي دور ۾ تصوف جا سلسلا	ڊاڪٽر عابد مظهر	300
87	سنڌي ڪهاڻي	اسحاق انصاري	300
79	فن ۽ فنڪار جلد ٻيو	ڪوثر پرڙو	300
80	سپيتا جا سونهان	محمد حسين ڪاشف	200
81	مون ۾ تون موجود	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200
82	سنڌ جا قديم آثار ۽ تاريخ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250
83	رهاڻ هيرن ڪاڻ جلد نمبر 2	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	850
84	شاهه جو رسالو (مڪمل فور ڪلر) بلوچ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	1500
85	وکريل ورق	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	350
86	مقالاتِ عزيز	عزيز جعفراڻي	400
87	فقير هدايت علي نجفي تارڪ جو سنڌي ڪلام	ڊاڪٽر نواز علي شوق	500
88	شيخ اياز (شخصيت ۽ فن)	غلام سڪينا حميده قاضي	400
89	امر جليل جا ڪتابَ جلد ڇهريون (1.دل جي دنيا ، 2. جڏهن مان نه هوندس، 3. تاريخ جو ڪفن، 4. منهنجو ڏس آسمان ڪان پڇو.	امر جليل	600
90	رهاڻ هيرن ڪاڻ جلد ڇهريون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	800
91	فيض احمد فيض ۽ پاڪستاني ثقافت	امان الله شيخ	250
92	فيض جا ايلس ڏانهن خط	شبنم موتي	250
93	فيض سان رهاڻيون	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	500
94	راڳ نامون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	270
95	ميزان (فيض احمد فيض)	ڊاڪٽر نواز علي شوق	240
96	جهڙي سرنهن سنڌياس	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
97	اڻيون آءِ اڃاڻ	ڊاڪٽر فهميده حسين	250/-
98	شاهه سچل ۽ خليفو قاسم	محمد حسين ڪاشف	200/-
99	شاهه عبداللطيف مدبر معلم ۽ مهربان	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	150/-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Scanned with CamScanner

شاهه جي رسالي جو مطالعو

قیمت	مصنف/مرتب/مترجم	کتابوں کی نام	نمبر
400/_	ڈاکٹر عبدالواحد اندھڑ	سکھر تاریخ وتمدن	1
350/_	نصرت لاشاری	بھٹو کا تصور پاکستان	2
650/_	شیخ ایاز	شاہ جو رسالو	3
150/_	ڈاکٹر نواز علی شوق	سچل سرمست، تاریخ تصوف اور شاعری	4
200/_	ڈاکٹر طاہر تونسوی	آئینہ خانہ شاہ لطیف	5
800/_	شیخ ایاز	حلقہ مری زنجیر کا	6
500/_	شیخ ایاز	بوئے گل نالہ دل	7
650/_	شیخ ایاز	دنیا ساری خواب	8
400/_	شیخ ایاز	اے آہو چشم کدھر	9
300/_	آغا سلیم	سچل سچ ہے سارا	10
400/_	مظہر یوسف	سندھ ایک عام جائزہ	11
250	ڈاکٹر نواز شوق	حضرت سچل سرمست عظیم شاعر و مفکر	12
250	آفتاب ابڑو	تاریخ اولیاء سندھ	13
350	ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ	سندھ میں اردو شاعری	14
250/_	محمد راشد شیخ	خطوط ڈاکٹر نبی بخش بلوچ	15
750/_	سید مظہر جمیل	محمد ابراہیم جویو ایک صدی کی آواز	16
250/_	آغا سلیم	دشت وجود کی مسافت	17

Scanned with CamScanner

سونهاريءَ سنڌ جي سدا بحار شاعر، شاهه لطيف جي ڪلام ۾ ٻارهينءَ صدي هجريءَ واريءَ سنڌ متعلق، تاريخي تمدني ۽ جغرافيائي مواد ايترو گهڻو مليو ٿو، جو جيڪڏهن ان کي منجهانس ويهي سوڌجي ته هوند سنڌ جي انهن سوَ ورهين جي تصوير گهڻيءَ حد تائين پنهنجي سچيءَ پچيءَ صورت ۾ اسان جي اڳيان اچي وڃي پر افسوس آهي جو انهيءَ قسم جي مواد کي شاهه جي رسالي سان گڏ ڪرڻ يا مخصوص انهيءَ نقط نگاهه سان رسالي کي ڏسي ان مان مسالي ڪڍڻ جي ڪوشش، اڃا تائين ڪنهن به سنڌيءَ ڪا نه ڪئي آهي بلڪ شاهه جي زماني جو پس منظر پهريون دفعو جنهن ماڻهوءَ ڏنو، اهو مغربي عالم، سورلي هيو، جنهن به پنهنجي مواد لاءِ خود شاهه جي ڪلام کي نه بلڪ خارجي ذريعن کي اختيار ۽ استعمال ڪيو.

شاهه جي هم وطنن مان مرحوم مولانا دين محمد وفائي پهريون بزرگ آهي، جنهن خالص تاريخي ۽ تمدني نقط نگاهه سان رسالي جو مطالعو ڪري هڪ مستقل ڪتاب جو بنياد وڌو، جنهن جو نالو مرحوم پاڻ ئي "شاهه جي رسالي جو مطالعو" رکي ويو. اهو خيال به، خدا بخشيس، مرحوم کي غالبن انهيءَ ڪري آيو، جو سندس ذهن ۽ فڪر، هئي تاريخي سانچي ۾ لهي تيار ٿيا هئا

پير حسام الدين راشدي

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

Scanned with CamScanner

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.
اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آسانيءَ سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.
۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book